

Stephen Kotkin

Från en klippbrant

Introduktion

Följande är en översättning av *kapitel 6* ur Kotkins Stalin-biografi, *Stalin, Vol. II: Waiting for Hitler, 1928-41*, Penguin Press, 2017. Översättningen är gjord av Björn Erik Rosin.

Boken består av 3 delar (med 14 kapitel) plus en ”Coda” som handlar om Sovjets administrativa struktur. Kapitel 6 ingår i bokens del 2, som har den övergripande rubriken *Terror som statskonst* och inleds med ett avsnitt med samma rubrik: [Terror som statskonst](#) (som också finns på marxistarkivet). I del 2 ingår ytterligare 3 kapitel. Ett kort avsnitt ur kapitel 7 finns redan översatt, se [Mordet på Nin](#). Vi kommer även att översätta ett utdrag ur kapitel 8, som bl a tar upp tredje Moskvarättegången.

Kapitel 6 behandlar flera viktiga ämnen. Utgångspunkten är utvecklingen i Sovjetunionen, där ”den stora terrorn” tar form och de två första Moskvarättegångarna hålls. Mycket rör dock utrikespolitik, där Spanien tar upp största utrymmet, men även Kina avhandlas.

Kotkins behandling av Sovjetunionens roll och intervention i spanska inbördeskriget är intressant eftersom han – i motsats till de flesta andra historiska framställningar – utgår från Moskvas (Stalins) bevekelsegrunder, perspektiv och målsättningar.

När det gäller Kina handlar det främst om relationerna mellan de kinesiska kommunisterna och Chiang Kai-shek som skapade huvudbry för Stalin.

OBS: Vi har avstått från att översätta Kotkins omfattande notapparat, som till stor del hänvisar till ryskspråkiga källor och som vi tror de flesta läsarna har liten nytta av. Vi har i stället lagt till egna noter när vi ansett det vara påkallat, och då använt icke-ryskspråkiga källor. Den som är intresserad av boknoterna kan alltid skaffa boken.

OBS: Vi har allra sist lagt till lästips, med böcker och artiklar som är relevanta för de frågor som Kotkin behandlar.

Historikern Kotkin

De tidigare publicerade bokutdragen (se ovan) har kompletterats med kritiska synpunkter på Kotkin som historiker. Inte minst gäller det hans politiska agenda, dvs vad han vill åstadkomma med sin Stalinbiografi. Det kan vara lämpligt att ta del av dessa.

Min recension av Anders Carlssons bok *Resa in i det okända – Resa in i Stalins värld* – innehåller också en hel del synpunkter på och fakta om Kotkin, se särskilt s. 17-20. Där avhandlas också det faktum att första volymen av Stalin-biografen (*Paradoxes of Power*) har blivit populär bland stalinister. Vi tvivlar dock starkt på att de även gillar andra volymen.

Se även följande recensioner:

Fred Williams: [Recension av Stephen Kotkins Stalin: Paradoxes of Power 1878-1928](#)

Sheila Fitzpatrick: [Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (tar upp båda delarna).

Tony Wood: [Dzjugasjvilis liv](#) (jämför Kotkins del 1 med Oleg Chlevnjuks Stalin-biografi).

Fred Williams påvisar att Kotkin ofta använder ovanliga sätt att stava namn, i synnerhet för personer som är av icke ryskt ursprung (dvs från andra sovjetrepubliker än den sovjetryska) – t ex har Dzerzjinskij blivit Dzierżyński. Även rent felaktiga transkriberingar är inte ovanliga. Sådant försvårar läsningen och gör det svårare att hitta dessa personer i andra böcker och media. Vi har försökt att rätta till sådant och använda vedertagna (svenska) namnstavningar. Fast det skulle inte förvåna om fel kvarstår – tacksamma om vi får information om sådant.

Spaniens sak är inte bara spanjorernas sak, utan en sak för hela den progressiva och utvecklade mänskligheten.

Stalin, offentligt telegram till José Diaz, publicerat i Pravda, 16 oktober 1936. Återgivet i *Mundo Obrero*, 17 oktober.

Stalin för kamp på ett helt annat plan. *Han försöker inte slå mot sin motståndares idéer, utan mot hans skalle.*

Trotskij, dagboksanteckning på väg till Mexiko på en norsk oljetanker, 30 december 1936.¹

Stalin avreste till Sotji den 14 augusti 1936 och skulle bli kvar söderut tills den 25 oktober. Hans bortovaro från Moskva hade sedan 1930 (inklusive denna semester) i genomsnitt uppgått till 78 dagar per år. Hans datja i Sotji låg inte i själva staden, utan cirka en och en halv kilometer längs en vindlande väg inåt landet från Svarta havet. För man norrut kom man till Sotji, söderut till svavelbaden i Matsesta (längre bort kom man till Gagra och Suchumi i Abchazien). Denna jungfruliga plats bjöd på doft av tallskog och saltstänk och inhägnaden bestod av gästvillor, tennisbanor (som Nadja brukat använda) och en avskild biljardhall, allt bevakat av NKVD-trupper. Huvuddatjan var en anspråkslös träbyggnad, med en utomhusveranda som Stalin uppskattade. Hälsosamt svavelhaltigt vatten pumpades in från Matsesta och gjorde resan dit obehövlig. Staben och vakterna hade försett residenset med sedvanliga självspelande pianon och grammofoner, men semestern handlade inte om ledighet. När Stalin 1930 varit borta från huvudstaden hade han omskapat den sovjetiska regeringsstrukturen och året därpå omorganiserat hanteringen av utrikes ärenden. Vistelsen söderut 1936 skulle visa sig vara den mest betydelsefulla hittills när han skärpte förföljelsen av trotskisterna med den mest dramatiska offentliga rättegången dittills och vände upp och ner på utrikespolitiken genom militär intervention på Iberiska halvön.

Spanien hade varit det enda större landet i Europa som stått utanför första världskriget och den andra spanska republiken, som kom till världen i april 1931, gick emot strömmen i den auktoritära trend som bredde ut sig över kontinenten. Det året, efter en rungande seger för det radikala republikanska partiet i kommunalvalen, flydde kung Alfonso XIII, som hade regerat sedan födseln 1886, utomlands (utan att formellt abdikera vilket gav upphov till förhoppningar bland landets bönder och arbetare och oro bland de besuttna och det kyrkliga etablissemanget). Republiken hade emellertid bara genomfört en blygsam jordreform medan de få industriella fickorna i Spanien var hårt klämda av depressionen. En tredjedel av befolkningen kunde varken läsa eller skriva och drygt hälften av barnen saknade tillgång till skolgång. Cortes, det spanska parlamentet, plågades av råa, oförsonliga känslöstämningar – för eller mot kyrkan och armén, för eller mot socialismen. En militärkupp i augusti 1932 hade omintetgjorts av strejker och brist på stöd bland många officerare, men visade också att det saknades stöd för republiken på högre nivå inom armén. Spanien upplevde kraftiga svängningar i väljarkåren, från vänster (1931) till höger (1933) och sedan tillbaka den 18 februari 1936, när en vänsterkoalition känd som folkfronten besegrade den styrande högerkoalitionen (Nationella fronten). En säregenhet i vallagen spädde på folkfrontens knappa seger och gav den en solid majoritet på 264 ledamöter – 162 vänsterrepublikaner och oberoende, 88 socialister, 14 kommunister – mot 156 för högern och 54 för mitten (inklusive många katalaner och basker). Folkfrontens majoritet baserades dessutom på arbetarrörelsen, men inga socialister, kommunister och anarkister ingick i regeringen. Samtidigt ville baskerna i norr och katalanerna i nordost ha autonomi. Landets regering förfogade inte över en pålitlig byråkrati ute i landet och var utsatt för starka krav att leva upp till växande förväntningar om sociala reformer. Visst valfusk till förmån för folkfronten bidrog också till bristen på stabilitet. Intensiva och sensationella rykten spreds om ”röda massakrer” på präster och jordägare, att folkmassor satt

¹ Hela denna dagboksanteckning, med rubriken ”En betydelsefull episod”, finns i samlingen [Stalins brott](#).

sig i rörelse och att det utbrutit oro på landsbygden. Det hela var en kokande kittel av regeringsfientliga sammansvärjningar.²

Spanien skulle slitas sönder av ett inbördeskrig. I ett land med 25 miljoner invånare skulle 1,7 miljoner stridande mobiliseras av republiken, 1,2 miljoner av nationalisterna. Uppemot 200 000 skulle dö på slagfältet under loppet av tre år av strider om klass, religion, region och styrelsesätt. Kanske dog så många som 49 000 civila i den republikanska zonen, där vänstern skulle ägna sig åt eller se mellan fingrarna med att folkmassor dödade ”reaktionärer” och ”fascister”. Antalet civila som dog under nationalisternas bombningar av städer som kontrollerades av republiken förblir okänt (kanske 10 000), men nationalisterna skulle slutligen genomföra summariska avrättningar av cirka 130 000 personer i en medveten strategi av terror mot civila.³ Under samma period skulle Stalin avrätta eller orsaka att uppemot en miljon dog av en befolkning på nära 170 miljoner. Men sammansvärjningarna i Sovjetunionen var påhittade.

En del forskare har hävdade att händelserna i Spanien bidrog till att påskynda eller i varje fall radikaliserade Stalins terror på hemmaplan 1936-38, som de framställer som ett uppriktigt menat om än enormt överdrivet försök att eliminera misstänkta verkliga och potentiella sabotörer beredda att bistå en aggression utifrån. Men Stalin hade redan 1935 bestämt sig för att återuppta fallet med mordet på Kirov och genomföra en ny våg av arresteringar av ”trotskister” runt om i landet. Den 29 juni 1936 – innan något krig över huvud taget startat i Spanien – hade Jagoda rapporterat till Stalin, Molotov och Jezjov om att det framkommit mycket viktiga uppgifter vid förhören av presumtiva ”trotskister”: Jefim Dreitzer, tidigare livvakt åt Trotskij, Richard Pikel, före detta chef för Zinovjevs sekretariat, och Isaak Esterman. Stalin spred rapporten i politbyrå. Intensiva förberedelser påbörjades för en skenrättegång (*pokazatelny process*) mot dem och andra ”trotskister” i Moskva. Spanien skulle visa sig betydelsefullt för Stalins omfattande blodspillan, men mindre som orsak än som ännu en förevändning.⁴

Under sommaren och början av hösten 1936 höll sovjetledaren inga tal, faktum är att han inte ens visade sig offentligt. Han satt på sin veranda i Sotji, läste mängder av välordnade hemliga dokument, dikterade sedan telegram till medarbetare som fanns med honom på Svarta havskusten, vilka tekniker sedan krypterade och vidarebefordrade till Kaganovitj i Moskva. Kaganovitj, som aldrig gått färdigt grundskolan och inte klarade av att skriva grammatikaliskt

² Spanska konspiratörer hade informerat det brittiska utrikesdepartementet i slutet av maj om att de avsåg att ”återupprätta lag och ordning”, dvs störta folkfrontregeringen. Brittiska regeringen diskuterade Spanien den 6 juli och visste då att en kupp var i antågande. Se Boris Volodarsky, *Stalin's agent: the Life and Death of Alexander Orlov*, Oxford 2014, s 143.

Kotkins påstående att det förekom ”visst valfusk till förmån för folkfronten” borde kräva belägg, i synnerhet eftersom högern länge sysslat med sådant (inte minst på landsbygden, där jordägare av tradition tvingat fattiga bönder och lantarbetare att rösta på högerkandidater, särskilt i Andalusien). Gerald Brennan ger flera exempel på detta i sin *The Spanish Labyrinth* (Cambridge 1969), se t ex s.7-9.. Valfusk förekom otvivelaktigt även vid valen 1936, men från båda sidor och i mindre utsträckning än under tidigare val (se Hugh Thomas, [Spanska inbördeskriget](#), s 50-51 och s. 74ff.). Kotkins påstående säger mer om hans politiska preferenser än om verkligheten.

³ Anthony Beevors *Spanska inbördeskriget* innehåller en utförlig redogörelse för den röda och vita terrorn (kapitel 8 och 9) under kriget och ett kapitel (kapitel 35, ”Det nya Spanien och Francos gulag”) om den omfattande terrorn efteråt. Beevor kommer fram till att antalet som omkom efter kriget förmodligen överstiger 200 000 (”till följd av avrättning, självmord, hunger eller sjukdom”).

⁴ Offentligt kommenterade inte Stalin Spanien särskilt mycket. Många underrättelserapporter från Spanien riktades till Vorosjilov. Se Radosh et al., *Spain betrayed*, New Haven: Yale University Press, 2001 (rapporterna från 25 september 1936, 16 oktober 1936 och 16 oktober 1936). Många av dokumenten om Spanien i det så kallade politbyrå- eller presidentarkivet riktades till Kaganovitj (och ibland Molotov) i Stalins frånvaro, men Stalins omfattande semesterkorrespondens med Kaganovitj belyser inte hans syn på Spanien. Dimitrovs dagbok (som publicerats på flera språk) kan ibland innehålla värdefull info, men innehåller märkligt nog inga noteringar alls under 1936 förrän 19 augusti (de saknade sidorna var bortrivna). Dessutom saknas noteringar mellan 21 september och 22 november 1936 (då Dimitrov och hans fru var på semester).

korrekt ryska, omvandlade sedan Stalins anvisningar till politbyrådekret, som han krypterade och skickade vidare till de tiotusentals partikommittéer som fanns i varenda samhälle och på varje fabrik, samt till en stor del av kollektivjordbruken och de statliga jordbruken. Kominterns generalsekreterare Dimitrov gjorde sammalunda för kommunistpartierna i världen. Detta ledde till välregisserade massmöten i och utanför hela Eurasien där utvalda talare framförde krav på avrättning redan innan någon dom avkunnats, medan andra i publiken räckte upp händerna som tecken på samtycke. En lydig sovjetisk press levererade rapporter i övermått från tusentals städer och tiotusentals byar och piskade upp en intensiv hysteri. Makten hos Stalins regim – baserad på telegrafan, ett litet antal medhjälpare, kommunistpartiets maskineri, hemliga polisen, militären och drömmen om en bättre värld – var häpnadsväckande.

Från sin branta klippa med utsikt över Svarta havet, 140 mil från Moskva, beslutade Stalin också efter mycken tvekan att ingripa i det spanska inbördeskriget. Han gjorde inga strategiska analyser av för- och nackdelarna eller inkallade något formellt politiskt sammanträde. Han verkar i stort inte ha rådgjort med någon. Regeringschefen Molotov var själv på semester (27 juli-1 september 1936). Mikojan befann sig i USA (under augusti-september) för att studera livsmedelsindustrin med över 600 000 dollar i hårdvaluta för att kunna införskaffa toppmoderna maskiner. När detaljerna i interventionen i Spanien var klara var Ordzjonikidze, chef för den tunga industrin, på semester (5 september-5 november). Visserligen var Kaganovitj i Moskva och stod i regelbunden kontakt med Sotji (Stalin omtalade han som ”vår förälder”). Vorosjilov befann sig också i huvudstaden och kommunicerade med Stalin via en högfrekvenstelefon och via krypterade telegram. Men beslutet att agera i Spanien, precis som det tidigare beslutet att åter öppna fallet Kirov och förbereda en stor rättegång mot trotskisterna, var det Stalin själv som fattade. Vi ska granska det närmare liksom de åtgärder han vidtog. Den militära materiel som Sovjet skickade till Spanien skulle vara omfattande och av högsta kvalitet, men den sovjetiska personalen fick aldrig överstiga 700. Av dem bestod två tredjedelar av militärer på lägre nivå: piloter, stridsvagnsförare, tekniker. Det var inte Spanien, utan främst Trotskij som fångade Stalins intresse och faktiskt en stor del av det intresse han ägnade Spanien.⁵

Stalin hade aldrig varit optimist beträffande revolutioner utomlands. Han hade ändå sagt att den avgörande ingrediensen var krig, och det skulle Spanien få, och därmed ett test på hans egna teorier om geopolitik. Frågan om revolution i Spanien intensifierade rivaliteten med hans långvariga ärkerival. Inte långt efter kung Alfonsos flykt hade Trotskij oombedd skrivit ett brev till den sovjetiska politbyrån (27 april 1931) där han kom med rådet att den spanska ”revolutionens” öde hängde på att man där lyckades bilda ett kampdugligt och respektgivande kommunistparti. Han varnade också för att ett nederlag för arbetare och bönder ”nästan automatiskt skulle leda till att det i Spanien etableras en *verklig* fascism av Mussolinis typ”. Stalin hade delat ut brevet till sin inre cirkel och bifogat följande kommentar: ”Jag anser att medborgare Trotskij, denne fräcke mensjevikiske charlatan, borde få ett slag i huvudet av Kominterns exekutivkommitté. Sätt honom på plats.”⁶

⁵ Detta att Stalin var så upptagen med att hålla reda på vad Trotskij skrev och gjorde kan tyckas vara märkligt, för Trotskij befann sig ju i exil, och saknande maktmedel för att kunna utgöra ett verkligt hot mot Stalin. Trotskijns anhängare i Sovjetunionen var till stor del oskadliggjorda (hade kapitulerat, var fängslade eller förvisade) och även utanför Sovjet var hans anhängare få. Men Stalin fruktade ändå att Trotskij och hans idéer skulle kunna få stor anslutning. Inte minst kunde Spanien, där en revolution kunde segra, bli en viktig plattform för Trotskij. Stalins märkliga Trotskij-fixering har även andra historiker tidigare påpekat, t ex Isaac Deutscher och Dmitrij Volkogonov (i sina Stalin- och Trotskij-biografier). Kotkin tar upp frågan vid flera tillfällen längre fram.

⁶ Trotskijns brev: [För kommunistisk enhet i Spanien](#) (daterat 24 april). Kotkin baserar sin redogörelse på Dmitri Volkogonovs Trotskij-biografi, se *Trotsky – The Eternal Revolutionary*, The Free Press 1996, s. 438-9.

Koloniala erfarenheter

Storbritannien hade 1904 fogat sig i Frankrikes ambitioner i Marocko, under förutsättning att det svagare Spanien behöll kontrollen över det marockanska territorium som låg direkt mitt emot det av britterna kontrollerade Gibraltar, som var avgörande för att Storbritannien skulle kunna behålla herraväldet över Medelhavsområdet. Francisco Franco y Bahamonde hade kommit till Spanska Marocko 1912 och varit med om att grunda den Spanska legionen där (hans motpart, den franske befälhavaren i Nordafrika, hette Philippe Main). I likhet med Stalin och Hitler var Franco en man från periferin. Han hade vuxit upp i det spanska Galicien, där han blivit marinerad i en viss pragmatism och trakasserad av sin far. Han var kort till växten, 164 centimeter – sex centimeter kortare än Stalin och tio kortare än Hitler – och mycket smal. Han hade fått öknamnet Cerillito (Lilla tändstickan). När Franco fjorton år gammal inte blev antagen vid Örlogsakademien sökte han sig till en infanteriskola där han 1910 utexaminerades som nummer 251 av 312 i samma klass. I snabb följd skulle han emellertid bli Spaniens yngste kapten, major, överste och general (etta i den klassen) tack vare sina insatser i Spanska Marocko. 1916 fick Franco en kula i nedre delen av buken – en hårsman från att han skulle ha dött som så många andra soldater i Afrika efter träffar i magen. Men efter tio år av hänsynslös kamp mot olika uppror fick han den marockanske härskaren att kapitulera, en händelse som gav honom generals rang vid 33 års ålder. Han var därmed den yngste generalen någonsin i den spanska armén och vid denna tid den yngste i Europa. ”Mina år i Afrika lever kvar i mig med obeskrivlig kraft” skulle han senare säga till en chefredaktör. ”Och där föddes också tanken på att kunna rädda Spaniens storhet.”⁷

Den man som tänkte göra Spanien stort igen var en klen offentlig talare med gäll röst. I Marocko hade han börjat avsky vänstern hemma i Spanien, som enligt hans uppfattning inte förstod sig på det stora koloniala företaget.⁸ 1935 blev Franco utnämnd till överbefälhavare i Madrid och i februari 1936, när valet ledde till att folkfronten kom till makten, sade generalen till en av sina förtrogna att det var en trojansk häst för att smugla in kommunismen i Spanien och erbjöd sig att hjälpa den besegrade premiärministern från högern om denne skulle vilja ogiltigförklara valet. Republikens civile president anade oråd och förflyttade Franco till Kanarieöarna långt utanför Atlantkusten. I själva verket var den spanska militären inbegripen i en sammansvärjning. Men Francos medverkan skulle inte bekräftas förrän alldeles före kuppen och till och med då lät han vädra en viss osäkerhet. Huvudaktören bakom kuppen var den på Kuba födde generalen Emilio Mola (Kuba hade tillhört Spanien). Den 48-åriga Mola hade nyligen blivit omplacerad till ett avlägset område med bara en liten garnison för att motverka hans misstänkta kupplaner. Hans främste medaktör var den 64-åriga generalen José Sanjurjo, som tillsammans med cirka 15 000 spanjorer (främst monarkister och konservativa) fått asyl i Portugal under Antonio de Oliveira Salazars diktatur. Salazar brydde sig inte om den spanska republikens vädjanden om att han skulle hindra Sanjurjo från att återvända, men den 20 juli störtade dennes lilla flygplan på vägen tillbaka, generalens trunk med kläder verkar ha varit för tung.⁹ Sanjurjos oväntade död gjorde plötslig den 43-åriga Franco till Molas främste partner och rival. Sanjurjo hade varnat för Franco. Han hade inte kommit över

⁷ Paul Preston, *Franco: a biography*, London 1993, s. 16. Uttalandet gjordes 31 december 1938.

⁸ 1934, när spanska vänstern hade tagit makten i gruvprovinserna Asturien – tack vare samverkan mellan socialister, kommunister och anarkister som normalt inte var särskilt samarbetsvilliga, var det Franco som fick i uppdrag att slå ned upproret. Över 1000 personer fick sätta livet till. Om detta uppror, se t ex [Syndikalismen vid makten](#) av César m Lorenzo, avsnittet ”Upproret i oktober 1934”, s 48 ff.

⁹ Hugh Thomas, *Spanska inbördeskriget*, Stockholm 1978, s. 217, skriver: ”De portugisiska myndigheterna uppmanade Ansaldo [den unge monarkistiska pilot som skulle föra Sanjurjo till Burgos] att föra sitt plan till en mer avlägsen landningsplats. Han måste slutligen starta från ett litet fält, omgivet av pinjer, i Marinha. Här yrkade generalen, till pilotens bestörtning, på att få ta med sig en tung väska, som innehöll hans paraduniform såsom den nya statens överhuvud. Det var måhända detta extra bagage som gjorde det svårt för planet att lyfta. Propellern slog i trätopparna och planet fattade eld. Ansaldo kastades ut skadad, men hans passagerare brändes till döds...”

sin bitterhet över att den yngre mannen under kuppförsoket 1932 valt att stå på åskådarplats. ”Han kommer inte att göra något för att själv bli inblandad, han kommer alltid att stå vid sidan av eftersom han är bakslug [*cuco*]”.

Franco hade flugit från Gran Canaria – i ett chartrat brittiskt plan – till Marocko, där han samlade Spaniens bästa trupp, den hänsynslösa Afrikaarmén (5 000 ur spanska främlingslegionen, 17 000 moriska trupper och 17 000 spanska värnpliktiga). Den 17 juli reste de sig i en samordnad kupp. Men på fastlandet fick nationalisterna bara stöd av runt hälften av landets armé, cirka 60 000 soldater. Garnisonerna i viktiga industristäder – Madrid, Barcelona, Valencia, Bilbao – höll sig undan från resningen. Men de sammansvurna militärerna vägrade se sig besegrade. Mola blev befälhavare för de upproriska nationalisterna i norr, Franco i söder. Koloniala erfarenheter skulle ge väldigt olika resultat: Gandhi hade farit till Sydafrika och återvänt till Brittiska Indien med idén om ett Kongressparti och fredliga protester. Från Spanska Marocko kom Franco med brutal kontrarevolution. Han och Mola utförde den våldsamma politiska rensning (*limpieza*) som de lärt sig under Francos kolonialkrig i Marocko – men denna gång mot sina egna landsmän. För att få det territorium som var under republikens kontroll att kapitulera satte nationalistiska styrkor igång med gängvåldtåcker av kvinnor och marscherade fram med underbyxor fladdrande på bajonetterna. En del kvinnor rakade man av håret på och de tvingades dricka ricinolja, ett laxermedel, så att de när de fick paradera på gatorna skulle få diarré och söla ner sig. Samtidigt var Franco besatt av påstådda internationella sammansvärjningar av frimurare, judar och kommunister.

Något större krig hade Spanien inte varit med om sedan man satte sig upp mot Napoleon Bonaparte. Nu utnyttjade Katalonien militärkuppen för att genomföra sin egen regionala statskupp mot Madrids styre och splittrade motståndet. I Barcelona tävlade det nybildade Förenade socialistpartiet¹⁰ med anarkisterna om att bevärma arbetarna, medan regeringen i Madrid bara motvilligt försåg arbetarna med vapen. Dessa nya miliser radikaliserade politiken – precis det som militärkuppen varit tänkt att förhindra. Fackföreningarna ockuperade fabriker och bönderna bildade kollektiv eller delade ut jorden till enskilda. Det mest överraskande var att Spanien, där både det spanska högerpartiet Falangen, som hämtade sin inspiration från fascismen, och kommunistpartiet, var så svaga – de hade vardera mindre än 30 000 medlemmar i juli 1936 – ändå skulle bli ett slagfält i den internationella kampen mellan fascism och kommunism.¹¹

Stormaktsintriger

Spanien och Sovjetunionen låg långt från varandra (Spaniens handel med Sovjet uppgick till 0,9 procent av den totala under första halvåret 1936). Den spanska republiken hade normala diplomatiska relationer med så gott som alla länder i världen med undantag av Sovjetunionen och kuppen hade inte gjort mycket för att ändra på det. Frankrike borde ha varit Spaniens naturliga partner, särskilt efter juni 1936 då en folkfrontsregering bildades i Paris, där både kommunister och socialister ingick, med Léon Blum som premiärminister.¹² Den spanska folkfrontsregeringen hade redan den 18 juli vänt sig till den franska folkfronten med begäran om militärt stöd och fått ett positivt svar av Blum till att börja med. Men Francovänlig

¹⁰ PSUC, Partido Socialista Unificado de Cataluña, Kataloniens förenade socialistparti. Bildades genom sammanslagning av flera vänsterpartier, bl a kommunistpartiet och socialistpartiet. Kommunister tog snabbt kontrollen över partiet och därför brukar man ofta beteckna PSUC som kommunistpartiet i Katalonien.

Kotkins påstående att Katalonien genomförde en ”regional statskupp” och ”splittrade motståndet” mot militärkuppen innehåller ett visst mått av sanning eftersom man stärkte regionens autonomi, men att man splittrade motståndet är inte korrekt. Se Pelai Pagès, [Pelai Pagès: Katalonien i krig och revolution, 1936-1939](#).

¹¹ Efter militärrevolten greps Falangens ledare, José Antonio Primo de Rivera. Han ställdes inför rätta, anklagad för att ha konspirerat mot republiken, dömdes till döden och arkebuserades 20 november 1936. Franco gjorde inga försök att få honom frigiven.

¹² Här har Kotkin fel. **Inga kommunister ingick i Blums regering.** Däremot hade regeringen stöd av kommunisterna i nationalförsamlingen. Ö.a.

personal på Spaniens ambassad i Paris läckte detta till den franska högerpressen, som inledde en hätsk kampanj mot Blum (både jude och socialist). Vid ett besök i London upptäckte Blum dessutom att Storbritannien var emot att hjälpa Spaniens lagliga regering. För Storbritannien stod en hel del på spel: man stod för 40 procent av de totala utländska investeringarna i Spanien, bl a gruvkonglomeratet Rio Tinto. Kostnaderna för att hålla imperiet under armarna, och kanske oavsiktligt bidra till ett kommunistiskt maktövertagande i Spanien, fick premiärminister Stanley Baldwin att vilja undvika nya engagemang. Hans hållning delades dessutom av större delen av Labourpartiet och de fackliga ledarna. Många brittiska katoliker beundrade också det program general Franco uttalat sig för och en stor del av det brittiska näringslivet var också på hans sida. Den 25 juli ändrade Blum uppfattning och gick med på att ansluta sig till den brittiska ”icke interventionspolitiken”. Förhoppningen var att detta schackdrag skulle följas av Tyskland och Italien.

Kuppmakarna i Spanien hade emellertid själva vänt sig till Hitler och Mussolini. Franco, som stod utan flygvapen, var avskuren från fastlandet, men hans närmande till den tyska regeringen misslyckades. Han fick använda sig av en annan kanal: den tyska kolonin i Spanska Marocko. En okänd tysk försäljningschef på ett handelsbolag (köksutrustning) var medlem av nazistpartiet utomlands och ville visa sin egen betydelse och den nybildade organisationens vikt. Han flög Francos emissarier till Berlin, använde sig av kontakter i nazistpartiet för att nå vice-führern Rudolf Hess, när denne semestrade på sin lantegendom. Den 25 juli tog Hess, en av de få som hade rätt att dua Hitler, emot emissarierna och ringde sedan Hitler, som befann sig på sommarens Wagnerfestival. Hess ställde en bil till förfogande så att spanjorerna och de Marockobaserade nazisterna kunde ta sig till Bayreuth och när kvällens föreställning av *Siegfried* var klar kunde gruppen personligen överlämna Francos begäran om militär hjälp i familjen Wagners residens. Innan generalerna slog till hade Hitler inte visat något intresse av att stödja kuppen och tycktes nu tveka – Tysklands egen upprustning var långt ifrån färdig – men han drog igång en monolog och hetsade upp sig mer och mer (”Om Spanien blir kommunistiskt kommer Frankrike också som det nu ser ut där att bli bolsjevikiskt i sinom tid och då är det slut med Tyskland”). Samma dag blev det klart att Franco skulle få stöd mot ”det internationella judiska revolutionära högkvarteret i Moskva”. Hitler rådgjorde bara med några gunstlingar i sin närhet och fattade beslutet trots de invändningar som ändå framfördes. ”Vi kommer att gå in lite grann i Spanien” skrev Goebbels i sin dagbok. ”Inte riktigt klart. Vem vet vad det ska tjäna till.”

Hitler tycks ha varit på gott humör den kvällen: hjälpen till Spanien fick namnet Operation Magisk eld (musik kallad ”Magisk eld” ackompanjerar Siegfried när han tar sig genom lågorna för att befria Brünhilde). Führern skickade till och med dubbelt så många Junkers Ju 52 transportplan som Franco begärt. Franco skulle nog ändå till sist ha kunnat få över sina trupper trots den spanska regeringens blockad, men nazisternas bidrag påskyndade det hela, urholkade den republikanska moralen och stärkte Francos ställning gentemot Mola. Franco hade den 22 juli också vänt sig till Italien med begäran om stöd och den nye italienske utrikesministern greve Galeazzo Ciano (Mussolinis svärson) var minst sagt entusiastisk. Il Duce hade hånat den spanska republiken som ”ett plagiat, ingen revolution” och hade betalat ett litet arvode åt en spansk fascistledare med vaga löften om att vara redo att stödja alla tänkbara kuppmakare. Uppmuntrad av rapporterna om brittisk eftergivenhet och fransk handlingsförlamning beslutade han att ge betydande militärt stöd, utan att konsultera den egna militären. Precis som under expansionismen i Abessinien drömde Il Duce om att en vänligt sinnad regering i Spanien skulle bidra till ett än större italienskt imperium i Medelhavet på fransk bekostnad. Han hånade också Léon Blum som ”en jude utan profetiska gåvor”. Spanien skulle driva Italien än närmare Tyskland.

Spanien skulle också fjärma Frankrike och Sovjetunionen från varandra. Den franska militärledningen fruktade att alla former av militärt stöd till den spanska folkfronten kunde utlösa ett alleuropeiskt krig, som man med en överskattning av Tysklands militära styrka inte ansåg att

Frankrike hade någon möjlighet att utkämpa. Mer allmänt ansåg de härskande kretsarna i Frankrike att det skulle uppfattas som en provokation i Berlin, och riskera ideologisk smitta, om man förlitade sig på Sovjetunionens förmåga att stå upp mot Nazityskland. ”Om vi blir besegrade”, skrev den franske utrikesministern i sina privata anteckningar, ”skulle Frankrike komma att nazifieras. Om vi segrar måste vi, på grund av att Tyskland krossats, och resten av Europa underkasta oss en överväldigande slavisk värld försedd med en kommunistisk eldkastare”.

Ett ”enat” oppositionellt centrum uppträffas

Jagodas NKVD samlade in ”trotskister”, till och med i Gulagläger långt borta. Den 19 juni 1936 – åter ett bra tag före kuppen i Spanien – hade han och [riksåklagare] Vysjinskij till Stalin överlämnat en lista på 82 personer anklagade för ”kopplingar” till terrorism och rekommenderade att de skulle ställas inför en militärdomstol och avrättas. Zinovjev och Kamenev fanns med på listan. Stalin anmodade Jezjov att låta NKVD förbereda en rättegång mot ett enat trotskist-zinovjevitiskt ”centrum”. Den 15 juli skickade Jagoda ett hemligt NKVD-cirkulär till alla enheter med hård kritik mot NKVD-bossarna i vissa regioner för ”opportunistisk medmänsklighet, självsäkerhet, för att ha glömt gamla tjekistiska traditioner och för passivitet” (t ex att inte ha lyckats avslöja ”trotskisterna”). Stalin ville ha en uppmärksammas offentlig rättegång, direktsänd i radio och Jezjov använde påtryckningar så att personer som arresterats blev förhörda på nytt i syfte att bygga upp versionen om ett ”förenat centrum”. Zinovjev hade i sin naivitet skrivit krypande brev till Stalin och bönfallit om förlåtelse. Kamenev hade försökt ta avstånd från Zinovjev. I mitten av juli fördes de båda från fängelser i Uralområdet till Moskva. Jezjov deltog i förhören av dem och vädjade till deras revolutionära patriotism och gjorde gällande att en internationell trotskistisk sammansvärjning i maskopi med Tyskland och Japan hotade Sovjetunionen och att deras bekännelser därför behövdes.

Zinovjev gick med på att ställa upp om Stalin personligen lovade att skona honom. Kamenev satte sig på tvären (”Ni kan se Thermidor i dess rena form” sade han vid förhöret). De båda fördes för att träffa ”politbyrå”, vilket visade sig bestå av ett möte med Stalin och Vorosjilov. Stalin smickrade dem förstås, kallade dem kamrater, följeslagare till Lenin och sade att deras samarbete var nödvändigt för att bekämpa Trotskij.

Inte mindre betydelsefullt var att Kamenev fått veta att hans son också var misstänkt. Kamenev och Zinovjev började avge vittnesmål om sin osannolika sammansvärjning med Trotskij.¹³ Jakob Agranov, som tillsammans med Jezjov handlagt den ursprungliga utredningen av fallet Kirov och anklagelserna mot ”zinovjeviterna”, förhörde den 23 juli 1936 personligen än en gång den redan fängslade Dreitzer (som sades vara ”ledare” för en underjordisk ”trotskistisk” organisation), samt Pikel och fick fram det nödvändiga ”vittnesmålet” om ett ”förenat centrum”. Den 26 juli lät Stalin släpa in Sokolnikov, som en gång tillsammans med Zinovjev och Kamenev ifrågasatt Stalins absoluta makt som generalsekreterare. Natten mellan den 27 och 28 juli arresterade NKVD exhustrun till Jurij [Georgij] Pjatakov, Ordzjonikidzes förste ställföreträdande folkkommisarie för den tunga industrin. Stalins kampanj mot Trotskij hade sin egen dynamik före händelserna i Spanien.

Försök att hejda revolutionen

Utan ambassadör i Madrid hade Stalin så gott som ingen information om vad som pågick, förutom via rapporter via Kominterns kanaler. Vid ett möte med Kominterns exekutivkommitté [EKKI] den 23 juli 1936 framhöll Dimitrov den spanska konfliktens betydelse för att samla en internationell kraft till en global folkfront och bad Stalin kommentera ett utkast

¹³ Trotskij, [På Atlanten](#) (nedtecknat 28 december under överresan till Mexiko)

till teser.¹⁴ Stalin noterade att Dimitrovs anvisningar till det spanska kommunistpartiet om återhållsamhet var ”korrekta”. Den 24 juli utgick hemliga order till Madrid om att de spanska kommunisterna inte skulle ”låta sig fara iväg”, dvs att deras kamp skulle begränsas till stöd åt den ”borgerligt demokratiska republiken” i stället för att driva på för proletariatets diktatur. Dimitrov medgav ändå att ”när vår ställning har stärkts, då kan vi gå vidare”.¹⁵ Redan den 25 juli viftade nazisterna och de italienska fascisterna med ”bolsjevismens” spöke i Spanien för att rättfärdiga stödet till kuppmaakarna. Samma dag, då Blum retirerat från sitt löfte att stödja den spanska republiken, vidarebefordrade Spaniens premiärminister i ett brev till det sovjetiska sändebudet i Paris sin regerings önskan att köpa sovjetiska vapen. Han fick inget svar. En italiensk bedömning i Moskva talade om sovjetisk ”förlägenhet” om Spanien och att man sannolikt skulle hålla sig till en ”försiktig neutralitet”.

Dimitrov fick inte träffa Stalin under dessa dagar. Litvinov, som just firat sin 60-årsdag och erhållit Leninorden, uppmanade Stalin att bibehålla sovjetisk-fransk-brittisk ”solidaritet” genom att låta bli att skicka militär hjälp till den utsatta republiken. Folkkommissarien för utrikes ärenden fick till sist den 28 juli träffa diktatorn (Molotov och Vorosjilov var inte närvarande). (Först den 7 augusti skulle Stalin därefter inkalla någon till sitt kontor i Kreml.) Den antifascistiska folkfrontsstrategin (Dimitrov) och den ”kollektiva säkerheten” (Litvinov) som först tyckts synkroniserade stod nu, på grund av Frankrikes hållning, rejält i konflikt med varandra.

Kominterns exekutivkommitté diskuterade även Kina – målet var att tygla de kinesiska kommunisterna, som inte följde Kominterns politik om att samarbeta med Chiang mot japanerna.¹⁶ Vid slutet av den Långa marschen hade Mao etablerat sig i Yan´an i nordvästra Kina, där kommunisterna upprättat en ministat. Chiang Kai-sheks nationalistregering (Guomindang), baserad i Nanking, tänkte isolera de Röda, ett uppdrag han överlämnat till Zhang Xueliang, som japanerna drivit ut från Manchuriet. Zhang hade sitt högkvarter i Xi´an, 32 mil norr om Mao, och ledde en spretig styrka på kanske 300 000 man. Först i slutet av juni eller början av juli 1936, efter ett nästan tvåårigt uppehåll, etablerades en radioförbindelsen mellan Moskva och de kinesiska kommunisterna mitt i det inre av landet och de kinesiska kamraterna bad då Komintern att förse dem med motsvarande 3 miljoner dollar i månaden för att täcka militära utgifter, hjälpa till att organisera bidrag från den kinesiska diasporan och skicka sovjetiskt flyg, artilleri, luftvärnskanoner, infanterigevär, automatgevär och pontoner, endera via Xinjiang eller Mongoliet.¹⁷ Men på Kominterns möte den 23 juli insisterade Dimitrov på att ”uppgiften i Kina just nu består inte i att utvidga de regioner som lyder under sovjeterna och Kinas Röda armé, utan ... att ena den stora majoriteten av Kinas folk mot de japanska ockupanterna”. Målet var att ”fullborda den borgerligt-demokratiska revolutionen” även om det till sist, ”under kampens förlopp kommer att uppstå tillfälle till massorganisering av kampen för sovjetmakt”.¹⁸

Fyra dagar senare presenterade Dimitrov inför Stalin ett utkast till direktiv för de kinesiska

¹⁴ Se [Stalin, Komintern och den spanska revolutionen](#), där Dimitrovs inlägg om Spanien under EKKI-mötet återfinns på s. 56-7 (under rubriken ”EKKI:s sekretariat 23/7/36”)

¹⁵ Se föregående not.

¹⁶ Vid 7:e Kominternkongressen 1935 uttalade man sig för ”bildandet av den mest omfattande antiimperialistiska enhetsfront mot den japanska imperialismen och dess kinesiska agenter, en enhetsfront med alla de organiserade krafter, som existerar på Kinas territorium och som är beredda att verkligen kämpa för sitt lands och sitt folks räddning.” Citatet från Dimitrovs tal den 2 augusti 1935, ”Fascismens offensiv och Kommunistiska Internationals uppgifter i kampen för arbetarklassens enhet mot fascismen”, som återges i [Tal vid Kominterns 7:e kongress 1935](#).

¹⁷ Dallin and Firsov, *Dimitrov and Stalin – Letters from the Soviet Archives*, s 96-100. Brev från Dimitrov till Stalin i juli 1936.

¹⁸ Se a.a., s 101-105. Det Moskva var ut efter var att de kinesiska kommunisterna skulle förena sig med Guomindang i en anti-japansk enhetsfront, vilket krävde politiska eftergifter, bl a måste kommunisterna avstå från att konfiskera jord som tillhörde stora jordägare.

kommunisterna, men denne skulle ta tid på sig för att avge något svar. Under tiden kom Kominterns direktiv till de spanska kommunisterna att undvika revolution precis i ett läge då den spanska republikanska staten började smälta ner. Fängelser bröts upp, domstolshandlingar plundrades, jordröntor förklarades ogiltiga och företag kollektiviserades. Spaniens moderata socialister klarade inte av att tillsammans med de spanska kommunisterna hålla tillbaka arbetare, bönder och anarkister i den republikanska zonen, i synnerhet inte i Katalonien, där 70 procent av industrin kollektiviserades på tre rusiga månader. ”Första intrycket: beväpnade arbetare, gevären på axeln, men i civila kläder” skulle österrikaren Franz Borkenau notera. Han hade lämnat det tyska kommunistpartiet i protest mot Stalins välde och tagit sig till Spanien. ”Och ingen bourgeoisie över huvud taget!”¹⁹

Att stå vid sidan av medan den vänsterinriktade folkfronten och en folklig revolution i Spanien dukade under för fascisternas väpnade aggression skulle inte vara bra för Moskvas anseende. Någon gång mellan den 27 och 29 juli 1936 skickade ledaren för det spanska kommunistpartiet ett detaljerat chiffrerat svar på Kominterns frågor om ”styrkeförhållandena”, som Dimitrov omedelbart vidarebefordrade till Stalin. ”Motståndaren har fördelen av att ha många spioner i regeringslägret” hette det i den spanska rapporten. ”Trots detta, om Frankrike skulle leverera den begärda hjälpen i form av flygplan och ammunition kommer motståndaren att krossas.”²⁰ Skulle Stalin fylla tomrummet? En äkta vänsterrevolution bredde ut sig i Spanien mot hans anvisningar och de kinesiska kommunisterna drev också de på för en revolution mot givna order. Det som gjorde denna situation än mer irriterande var att han helt klart höll på att överflyglas från vänster av Trotskij.

Trotskijs utmaning

Stalins hat mot Trotskij var djupt, emotionellt och blint. Han var också rädd för honom på ett sätt som han inte kände för någon annan. Trotskij hade länge varit under nästan total övervakning av NKVD, först på en ö i Turkiet och därefter i Frankrike. NKVD kände till, eller låg bakom, att Ryska all-militära unionen i exil planerat att mörda honom 1934, men amatörismen vid utförandet ledde bara till inre splittring.²¹ 1935 hade Trotskij accepterat ett erbjudande om asyl från den nya socialdemokratiska regeringen i Norge och stannade tillsammans med sin hustru som gäster hos journalisten, konstnären och parlamentsledamoten Konrad Knudsen i Oslo, där NKVD inte förfogade över några större resurser.²² Men Trotskijs äldste son, Lev Sedov, var nervcentret i den internationella trotskismen (sådan den nu såg ut) och hade stannat kvar i Paris, där den sovjetiska hemliga polisen var robust förankrad. Boris Atanasov, alias Afanasjev (född 1902), en bulgarisk mördare och kidnappare, övervakade infiltrationen i emigrantkretsar i Paris och hade fått i uppdrag att tränga in i Trotskijs cirklar i Paris.

Afanasjev råkade snubbla på en nästan osannolikt värdefull agent: Mordka ”Mark”

¹⁹ Franz Borkenau, *The Spanish Cockpit*, Ann Arbor 1974, s. 70. Se även Orwells beskrivning av stämningen i Barcelona i slutet av 1936 i [Hyllning till Katalonien](#).

²⁰ PCE-ledaren (och Komintern-representanten Codvilla) skickade 21 juli 2 korta meddelanden till Moskva. Dessa föll dock ej Moskva i smaken och man skickade därför 24 juli ett meddelande som inleddes med orden ”Din information är otillräcklig, den är inte konkret utan sentimental” och krävde en utförligare rapport. Detta meningsutbyte finns med i samlingen [Stalin, Komintern och den spanska revolutionen](#). Uppenbarligen sammanställde man en sådan – tyvärr har vi inte hittat någon engelsk eller spansk version av denna rapport. Kotkin anger en rysk som källa: Sergej Kudriasjov, *SSSR i grazjdanskaia voina v Ispanii*, Moskva 2013, s. 29-31.

²¹ I band III s 82 av det omfattande verket *Otjerki istorii rossijskoj vnesjnej razvedki* (6 band Moskva 1996-2007) nämner E M Primakov två sovjetiska agenter i Trotskijs inre cirkel, den ene med kodnamn ”Tomas”, den andra ”Tjulpan”, som är känd för att vara Zborowski – se nedan.

²² Om Trotskijs vistelse i Norge, se Oddvar Høidal, *Trotskij i Norge – ett sår som aldri gror*, Oslo 2009 (norska), eller [Världsrevolutionen i Hønefoss. En redogörelse för Leo Trotskijs vistelse i Norge](#) av Yngvar Ustvedt (svenska). Kotkin misstar sig vad gäller Trotskijs vistelseort: han bodde inte i Oslo utan i staden Hønefoss som är centralort i Ringerike kommun i Buskerud fylke. Avståndet till Oslo med bil är idag drygt 6 mil (sträckan var lite längre på 1930-talet).

Zborowski (född 1908). Han var född i en judisk familj i tsarens Ryssland och hade efter revolutionen slagit sig ner i Polen, där han till sist anslutit sig till de polska kommunisterna. Efter att ha blivit arresterad och efter en kort fängelsevistelse flydde Zborowski först till Berlin och därefter till Grenoble, där han skrev in sig på universitetet och rekryterades av NKVD i Paris runt 1935. Zborowski blev vän med Sedovs hustru, som rekommenderade honom att bli makens sekreterare. ”För tillfället träffar denna källa sonen nästan varje dag” rapporterade Zborowskis kontakt inom hemliga polisen till Moskva, som svarade att ”vi råder dig att inte gå för långt och därmed förstöra alla våra planer i denna komplott”.²³ NKVD lyckades installera avlyssningsapparat i telefonerna hemma hos Sedov och hans medarbetare. Zborowski fick också tillgång till hemliga listor på, och brevväxling med, pålitliga anhängare till Trotskij världen över och på basis av detta sammanställde NKVD en kortförteckning. Zborowski, som Sedov kände som Etienne och som talade flytande ryska i en annars franskspråkig miljö, tog sig an Sedovs brevkontakter och var med om att ge ut Trotskij ryskspråkiga *Oppositionsbulletin*. Stalin hade därmed inte bara tillgång till Trotskij post utan också utkast till hans artiklar, ibland innan de hade publicerats.²⁴

Att känna till vad Trotskij tänkte publicera kunde emellertid inte motverka honom. Och händelserna i Spanien skulle erbjuda honom en ny stor plattform för att ytterligare puckla på Stalin – som en kontrarevolutionär som inte förmått stödja en revolution som inte bara var teoretisk utan verklig och utsatt för direkt attack av ”fascismen”. Den 30 juli skrev Trotskij i vredesmod att ledarna för folkfronten i Spanien genom att ”sätta stopp för den sociala revolutionen tvingar de arbetarna och bönderna att spilla tio gånger så mycket blod i inbördeskriget. Och som kronan på verket räknar dessa gentlemän med att kunna avvärja arbetarna igen efter segern och tvinga dem att respektera den privata äganderättens heliga lagar”.²⁵ Vid det laget hade Nazitysklands flygvapen inte bara luftlandsatt Francos *africanistas* på det spanska fastlandet utan också börjat bomba Madrid. Den 30 juli hade också två medelstora bombplan från den tolv plan starka Savoia-Marchetti-skvadron som skickats från Sardinien till Marocko för att understödja det spanska upproret kraschlandat i det franska Algeriet och därmed avslöjat Italiens inblandning. ”Fascisterna” hade tagit över taktpinnen. Och i och med att den spanska republiken höll på att falla samman kunde någon annan fylla detta vakuum. Stalin tycktes stå inför möjligheten av en trotskistisk seger i Spanien, där Trotskij var populär. Faran att trotskister skulle erövra ett fysiskt fäste i ett verkligt land skulle drabba Stalin som det berömda röda skynket framför en tjur.

Diktatorns dilemma

Medlemmar av Stalins inre cirkel försökte begränsa de växande effekterna av att han bestämt sig för att åter öppna fallet med mordet på Kirov. Den 2 juni 1936 hade *Pravda* publicerat ett tal av Pavel Postysjev, suppleant i politbyrå och partichef i Kievprovinsen, där han läxade upp högt uppsatta i Ukraina för oberättigad repression. Fem dagar senare publicerade tidningen en ledarartikel (”Lärdomar från Donbass”) om att misslyckandet att uppfylla kolplanen i Ukraina inte hade berott på sabotage utan på storvulna arbetarjippon och felaktig förföljelse av ingenjörer. Detta var ett framträdande tema även för Ordzjonikidze. ”Vad är det för slags sabotörer?” utropade han trotsigt vid ett flerdagars möte med tungindustrikommissariatets styrande råd den 25 juni. ”Under 19 år av sovjetmakt har vi ... utexaminerat över 100 000 ingenjörer och lika många tekniker. Om alla, plus ingenjörerna från den gamla regimen som vi omskolat, 1936 skulle visa sig vara sabotörer är ni bara att lyckönska till en sådan framgång. Vad är det för sabotörer! De är inte sabotörer, utan bra människor, våra söner, våra bröder, våra kamrater ... De kommer att dö på fronten för sovjetmakten om det

²³ Dmitri Volkogonov, *Trotsky: the eternal revolutionary*, New York: The Free Press, 1996, s. 334-36

²⁴ Stalin fick regelbundet tillgång till *Oppositionsbulletinen* och andra arbeten av Trotskij. I mars 1937 försåg NKVD Stalin med en detaljerad förteckning med alla Trotskij's texter som publicerades runt om i världen. Volkogonov, a.a., s.336-47 behandlar utförligt Trotskij's arbeten och hur de hanterades i Moskva.

²⁵ Trotskij, [De första lärdomarna av Spanien](#)

blir nödvändigt ... Det är inte sabotage – det är rent nonsens – utan inkompetens.”
Ordzjonikidzes eldiga försvarstal möttes av ”stormande och långvariga applåder”.

Ordzjonikidze hade långa arbetsdagar med ohygglig stress, vilket ansträngde hans dåliga hjärta (vid ett tillfälle då han drabbats av hjärtklappning blev han medvetslös på sitt kontor, varvid hans medarbetare kallade på en läkare från sjukhuset i Kreml). Han hade också bara en njure. Skvallret gjorde också gällande att hans hustru, Zinajda, var svår att ha att göra med, vilket inte minskade hans problem. Den 29 juni, när mötet om den tunga industrin nått sin kulmen, var folkkommissariens dåliga hälsa uppenbar för alla. En utländsk läkare kom dit för att undersöka honom. Hur det än var med den saken var nyckelorsaken till att hans hälso-
problem förstärktes hans gamle vän och georgiske landsman, som obarmhärtigt och obevekligt drev ”sabotörslinjen”. Inte heller Kaganovitj kunde förstå varför det var nödvändigt att arrestera och avrätta uppenbart lojala människor. Han hade försvarat topp tjänstemän i Ukraina från Stalins vrede sedan hungersnödens dagar. Men han kände bara alltför väl Stalin. I början av juli 1936 hade diktatorn skickat Kaganovitj på semester i Kislovodsk uppmanad att ta med protokollen från förhören med Dreitzer och Pikel. Kaganovitj förstod vinken. ”Även om detta stod klart redan tidigare framgår nu de verkliga skurkansiktena på dessa mördare och provokatörer, Trotskij, Zinovjev, Kamenev och Smirnov”, svarade han Stalin den 6 juli. ”Det är redan fullständigt klart att den främste anstiftaren i detta gäng är det korrupta avskummet Trotskij. Det är dags att förklara honom stå utanför lagen och avrätta resten av de skurkar som vi har i fängelse. Hälsningar som alltid, Din L Kaganovitj.”²⁶

Stalin tryckte på för mer omfattande arresteringar och använde sig därvid av de unika verktyg som bara han förfogade över: han skickade ett hemligt cirkulär (29 juli 1936) – utkastet hade Jezjov stått för, sedan hade det färdigställts av diktatorn – till partiorganisationerna där det skulle läsas upp för alla partimedlemmar. Cirkuläret citerade ”vittnesmål” från olika anklagade ”trotskister”. ”Inför de helt oavvisliga framgångarna i det socialistiska uppbygget hade de till att börja med hoppats på att vårt parti inte skulle klara av svårigheterna”, hette det i cirkuläret. ”Men när de insåg att partiet framgångsrikt bemästrade problemen satsade de på att sovjetmakten skulle lida nederlag i ett kommande krig som de drömde om skulle leda till att de kunde gripa makten.” Sedan, ”när de inte kunde se några framtidsutsikter tillgrip de i sin desperation det sista som stod till deras förfogande – terror.” Cirkuläret förklarade att ”trotskisterna” gått samman med Zinovjev och Kamenev och att när de senare fängslats hade ”Trotskij själv tagit på sig att leda all terroristisk verksamhet i Sovjetunionen”. Dokumentet fastslog att ”det främsta kännetecknet på varje bolsjevik i rådande läge är förmågan att känna igen och identifiera partiets fiender oavsett hur bra de är på att maskera sig.” Men vilka var dessa *dolda* fiender?²⁷ Hur stämde cirkuläret överens med andra signaler förmedlade av Postysjev och Ordzjonikidze i den auktoritativa *Pravda*?

NKVD-agenter skulle ”avslöja” fiender för att få löneförhöjningar, medaljer och befordran: informatörer som fick förfrågningar om en ”trotskistisk” hemlig verksamhet var angelägna om att stå till tjänst. För att skydda sig själva och sina närmaste medarbetare utmålade regionala partitjänstemän personer på lägre nivå och företagsdirektörer som ”trotskister” – just den sort som Ordzjonikidze ville skydda. Men Kaganovitj, som ansvarade för järnvägsnätet – som hade drabbats av ett osedvanligt stort antal olyckor på grund av otillräckliga investeringar och överutnyttjande – avvisade uttryckligen talet om trotskister i sitt fögderi. Den 30 juli 1936, dagen efter det hemliga particirkuläret om dolda fiender, ledde han invigningen av allsovjjetiska transportdagen, då han, inför 25 000 järnvägsanställda som samlats vid Gröna utomhusteatern i Gorkijparken, plus en publik runt om i landet samlad vid radioapparaterna, höll ett två timmar långt tal om att man dagligen lastade 81 214 godsvagnar och

²⁶ R. W. Davies (Editor), Oleg Khlevniuk ... (ed) *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–36*, Yale University Press 2003, s.324

²⁷ Cirkuläret återges i sin helhet i J Arch Getty and Oleg V Naumov, *The Road to Terror*, Yale University Press, 1999, s. 250-7.

därmed överträffade Stalins direktiv om att nå 80 000. ”Här går vägen framåt inte via utrensningar och repression”, utropade Kaganovitj och pekade på den mängd järnvägsarbetare som fått statliga utmärkelser. ”Nej, för 99 procent av de järnvägsanställda är hederligt folk, som bryr sig om sitt arbete, som älskar fosterlandet.” Sovjetiska tidningar gav framträdande utrymme åt foton av Kaganovitj och Ordzjonikidze tillsammans sommaren 1936.

Det finns gott om incitament som får diktatorer att försöka omvandla sitt välde till despotism. En del förfogar inte över de medel som är nödvändiga för att krossa nära allierade. Stalin satt, förstås, både på resurserna och den personlighet som krävdes. Men tänkte han bryta ner Ordzjonikidze, Kaganovitj och andra medlemmar i sin allra närmaste krets? Kaganovitj var outhärlig i och med att han var den som skötte partiapparaten i Stalins frånvaro, medan Ordzjonikidze inte var mindre betydelsefull genom att han innehade den avgörande portföljen för den tunga industrin. Båda bidrog till att den redan hårt arbetstygde Stalin kunde slippa ytterligare bördor. Samtidigt innebar Ordzjonikidzes landsomfattande fögderi att han hade en politisk bas som bara överträffades av diktatorns. *Izvestija*, där Bucharin fortfarande var chef-redaktör, skyggade inte för att kalla Ordzjonikidze ”folkets favorit”, det uttryck Bucharin själv fått äran av i Lenins testamente.²⁸ Och i själva verket var Ordzjonikidze både mer tillgänglig och på sina håll mer genuint populär än Stalin. Han hade också ytterst varma relationer med andra kärnmedlemmar av den härskande gruppen, som folkkommisarien för försvaret Vorosjilov liksom Kaganovitj.

Improviserad kurs

Stalin höll fast vid sitt ickesvar på Madrids begäran om vapen, men samtidigt avtog inte trycket på att göra *något*. Den 1 augusti 1936 – samma dag som sommar-OS i Nazi-Berlin invigdes, för att inte tala om att det var årsdagen av första världskrigets utbrott – publicerade *Izvestija* en artikel av Radek, som Stalin godkänt, där inbördeskriget i Spanien betecknades som en del av en ”omsorgsfullt” planerad global aggression av ”fascismen i Europa”. Samma dag publicerade *Pravda* ett reportage från Spanien under rubriken ”Fascism betyder krig; Socialism betyder fred”. Den 2 augusti noterades en temperatur på 37,2 grader Celsius i Moskva, den högsta på 57 år. Den dagen träffade Boris Pasternak André Gide i sin datja i författarkolonin Peredelkino (dit han just flyttat in) och skulle bidra till att öppna fransmannens ögon för sovjetiska realiteter: Pasternak varnade också sin övervakare från NKVD att Gide höll på med ett kritiskt arbete om Sovjetunionen. Dagen därpå, som inte var någon sovjetisk helgdag, samlades en folkmassa på vad som sades uppgå till 100 000 på Röda torget. I ljusa sommarkläder i den kvävande hettan fick de tätt packade demonstranterna lyssna till sånger och tal med krav på försvar av den spanska republiken. Sex solbrända idrottsskvinnor höll varandra i händerna och ledde talkörer med ”Ner med Franco! Ner med Franco!”. ”Våra hjärtan är med dem som i detta ögonblick offerar sina liv i bergen och på gatorna i Spanien och försvarar sitt folks frihet” utropade en kvinnlig arbetare från fabriken Röd gryning från estraden. ”Vi säger, Kom ihåg att ni inte är ensamma. Vi är med er.”

Sovjetiska tidningar och radio satte Spanien i centrum, ställde republikens hjältemod mot fascistisk aggression och band samman Sovjetunionen med denna sak. ”Rör inte det spanska folket”, hette det i *Pravda*. ”Ner med de fascistiska upprorsmakarna och deras tyska och italienska uppdragsgivare!” fortsatte man, samtidigt som det rapporterades att arbetare hade samlats utanför Vinterpalatset i Leningrad (100 000) och i Tasjkent (100 000), Gorkij (60 000), Rostov-vid-Don (35 000), Minsk (30 000), Sverdlovsk (20 000) och Tiflis (10 000). Komintern beslutade att ”omedelbart inleda en omfattande solidaritetskampanj med dem som försvarade republiken i Spanien” med bl a ”insamling av mediciner, livsmedel, guld” och värvning av frivilliga sjukvårdare och inköp av ambulanser. Regimen tillkännagav också att arbetarna skulle göra ”frivilliga” bidrag från sina lönekuvert till humanitära insatser i Spanien.

²⁸ Lenin använde inte benämningen ”folkets favorit” om Bucharin, utan ”hela partiets favorit”. Se Lenins [Brev till kongressen m m](#), s. 2 (på marxistarkivet)

”Vi ser hur fort fascister från olika länder enas när det handlar om att kväva arbetarklassen” citerade *Pravda* en arbetare från en bilfabrik. ”Med våra hjälpsatser ... vill vi visa fascisterna att inget land kan isoleras från arbetarna i resten av världen. Spaniens sak är vår.”

Skulle Stalin riskera att bli inblandad i ett krig utomlands? ”Ett antal sovjetiska tjänstemän i utrikesministeriet var emot att skicka hjälp till Spanien, eftersom de trodde att Italien och Tyskland skulle utnyttja detta till att rättfärdiga den insats de själva gjorde”, sade en sovjetisk tjänsteman till USA:s chargé d'affaires i Moskva den 3 augusti 1936. ”De invändningarna avvisades dock av sovjetledarna som anser att man i tider av kris inte får tveka att ta ledningen över rörelsen om Sovjetunionen ska kunna behålla sin hegemoni över den revolutionära rörelsen internationellt.” Talande var emellertid att varken Stalin eller någon annan av de högsta ledarna fanns på plats vid demonstrationen i Moskva den 3 augusti. Inte heller fick Komintern-ledare visa sig. Huvudtalet hölls av fackföreningsledaren Nikolaj Sjvernik, som om kampanjen för humanitärt bistånd var ett spontant uttryck för arbetarsolidaritets.

Under tiden skedde de geopolitiska manövrerna i ett rasande tempo. I början av augusti närmade Frankrike sig Tyskland, Italien, Sovjetunionen och andra länder om en formell gemensam överenskommelse om ”non-intervention” i Spanien. Storbritannien hade sett med misstänksamhet på en *formell* överenskommelse, men såg nu en möjlighet att åstadkomma en spricka mellan Frankrike och Spanien. Den 3 augusti lovade Italiens regering att studera frågan. Den 5 augusti tog Frankrikes chargé d'affaires i Moskva kontakt med folkkommissariatet för utrikes ärenden och meddelade att Storbritannien gått med på förslaget och att Tyskland sagt att man skulle göra det om även Sovjetunionen var med. Litvinov var på semester men en av hans närmaste män, Krestinskij, kom med följande råd till Stalin: ”Vi kan varken ge ett positivt svar eller avstå från att uttala oss klart, för det kommer tyskar och italienare att utnyttja till att rättfärdiga fortsatt stöd till upprorsmännen.” Samma kväll kunde Krestinskij ge besked om att Sovjetunionen skulle gå med på överenskommelsen om inte bara Italien och Tyskland utan även diktaturen i Portugal gjorde det. Dagen därpå förklarade Italien att man i princip var för.

Den 5 augusti skickade Trotskij ett manuskript, som han färdigställt på lite mer än ett halvår, från Norge till sina franska och amerikanska förläggare, *Den förrådada revolutionen. Vad är Sovjetunionen och vart är det på väg?* Han sände en kopia till sin son Sedov i Paris för att publicera utdrag i *Bulletinen*. Därigenom fick också den sovjetiska underrättelsetjänsten en kopia och kunde rapportera att texten skulle översättas till en rad utländska språk, vilket innebär att den skulle få internationell slagkraft. Det är oklart när Stalin läste texten, men sannolikt inte långt efter att den hamnat hos NKVD.²⁹ Inget är känt om hur han reagerade. Men Trotskijs kraftfulla hantering av marxistisk analys mot den förment ledaren för världens marxister slog mot grundvalen för Stalins legitimitet och självkänsla. Han framställde Stalins välde som en fullfjädrad kontrarevolution, eller Thermidor, följden av ett ondskefullt förbund mellan den nya byråkratiska eliten och den gamla bourgeoisien, en deformation av leninismen som nedsättande etiketterades som ”stalinism”.³⁰ Trots att man sade sig bygga socialism hade revolutionen blivit förrådd. Trotskijs analys kom i precis rätt läge: Spanien kunde uppfattas som bevis för Stalins förräderi mot hela världsrevolutionen. Boken stärkte sammanbandet mellan problemet Trotskij och problemet Spanien.

En fars

Förberedelserna för en offentlig rättegång i Moskva mot ”trotskisterna” fortskred. Den 7 augusti 1936 skickade statsåklagaren Vysjinskij ett utkast till åtal mot tolv personer för att ha

²⁹ Volkogonov, som inte har mycket att säga om Spanien, noterade att ”Stalins beslutsamhet att bli av med Trotskij förstärktes när han i slutet av 1936 fick veta att Trotskij skrev *Den förrådada revolutionen* och fortsatte med sin biografi om Stalin själv.” Volkogonov, *Trotsky*, a.a., s. 444

³⁰ Detta är inte en korrekt framställning av Trotskijs syn på det stalinistiska Sovjetunionen. – Red

upprättat en terrororganisation i syfte att mörda diktatorn och andra medlemmar av partiledningen. Stalin utökade antalet åtalade till 16, av vilka fem var tyskar – medlemmar av det tyska kommunistpartiet som flytt till Sovjetunionen – vilket förstärkte hans omhuldade version om utländskt spionage. Han skärpte också ”uppgifterna” om den påhittade sammanvärvningen. ”Det räcker inte med att hugga ner eken”, tillfogade han till vittnesmålet från en av de utpekade mördarna. ”Man måste också hugga ner alla mindre träd runt eken.”

Det franska kommunistpartiet hade skickat en undersökningsdelegation till Spanien som rapporterade, också det den 7 augusti, att ”läget är mycket kritisk på grund av bristen på vapen”, en slutsats som bekräftades av den sovjetiska militära underrättelsetjänsten. Kominterns ledning i Moskva skickade ett telegram till den franske kommunistledaren Maurice Thorez för att han skulle utöva påtryckningar på den franska regeringen för att rädda den spanska republiken och att därmed den franska folkfronten och kanske inte heller Sovjetunionen skulle behöva intervensera i Spanien. Samma dag skrev Krestinskij i ett telegram till den sovjetiske envoyén i Rom att ”vi inser att Italien och Tyskland kommer att fortsätta att förse kuppakarna i Spanien med vapen”, men Sovjetunionen måste försöka beröva dem alla möjligheter att rättfärdiga detta. Den 10 augusti skulle uttrycket ”illvillig neutralitet” återfinnas i *Daily Herald*, tidningen med den största upplagan i världen. Det hade myntats av labourledamoten i överhuset, Lord Strabolgi, om Storbritanniens hållning till Spanien.

Stalin hyste ingen större önskan att följa i samma nesliga kölvatten som briter och samtidigt bli förlöjligad av Mussolini och Hitler, bli behandlad som luft av den franske socialisten Léon Blum och vara klämd mellan en gnällande Litvinov och en Trotskij i färd med att slita honom i stycken. Men om han sade nej till överenskommelsen om non-intervention kunde Storbritannien och Frankrike gå samman med Nazi-Tyskland och Italien mot Sovjetunionen i ett fyrmaktsavtal om Spanien, och kanske också i andra frågor. (Den brittiske kabinettssekreteraren hade den 20 juli 1936 i privata sammanhang sagt: ”I rådande läge i Europa, där bolsjevismen hotar Frankrike och Spanien, är det inte osannolikt att det inom kort kommer att löna sig för oss att göra gemensam sak med Tyskland och Italien.”) Och som alltid fanns handelsaspekten. Den 19 augusti skrev Litvinov till Sovjets envoyé Sjurit, att Kandelaki, den sovjetiske handelsattachén i Berlin, skulle ”informera tyskarna om våra hittillsvarande invändningar mot [kredit]avtalet”. Samtidigt blev han bemyndigad att undersöka om tyskarna gick med på att sälja en del varor av speciellt intresse och i så fall åter ta upp frågan om ett kreditavtal.

Nazi-Tyskland hotades av uttunnade lager av råvaror, vilket det auktoritativa Konjunkturinstitutet i Berlin nyligen noterat, vilket tycktes vara ett argument för närmande till både Sovjetunionen och västmakterna. Men Führern hade andra planer. I augusti 1936 höll han på att avsluta arbetet med en fyraårsplan, som började med en deklARATION om att historien handlade om kamp om existensen mellan olika nationer. Den betonade att Tyskland måste göra sig redo för krig inom fyra år, i annat fall ”skulle de delar av mänskligheten som hittills stått för ledarskap ersättas av den internationella judendomen”. Hitler tillade att om ”bolsjevismen segrade över Tyskland skulle det ... leda till att det tyska folket slutligen krossades, ja rent av förintades ... Inför nödvändigheten av att försvara oss mot denna fara måste alla andra hänsyn stå tillbaka och betraktas som helt irrelevanta”. Sovjetiska underrättelsekällor hade fått information om att Tyskland inte skulle vara redo att starta ett krig i stor skala förrän 1939. Men, som Hitler visade i sin fyraårsplan, Tyskland framtid handlade om erövring, inte handel.

Växande revolutionära stämningar, fulla av skrämmande men också råa känslor, fyllde det högprofilerade franska kommunistpartiets tidningar och i rapporter från Spanien av kommunister och Kominternvänligt vänsterfolk. Även Kina radikaliserades. Den 13 augusti besvarade Stalin slutligen Dimitrovs begäran om att godkänna ett utkast till anvisningar för de kinesiska kommunisterna (han skrev bara kort och gott ”För”). Två dagar senare vidarebefordrades instruktionerna per radio till Yan'an med närmare anvisningar om vad enhetsfrontspolitiken

innebar och varningsorden: ”Det vore fel att jämställa Chiang Kai-shek med de japanska angriparna.” Mao fogade sig formellt och kontaktade nationalisterna med förslag om ett slut på inbördeskriget och förhandlingar.³¹ Men Dimitrov skulle få fulla händer med att få Mao att verkligen lyda.

I Spanien fortsatte Sovjet med att ge intryck av att bara stå för humanitär hjälp som arbetarna svarade för via sina fackföreningar (cirka 264 miljoner rubel skulle insamlas totalt). Men den 21 augusti 1936 skulle den 30-årige sovjetiske filmaren Roman Karmen och hans fotograf Boris Makasejev, som politbyrån skyndat sig att skicka till Spanien, lyckas filma hur en kanadensare (som anslutit sig som frivillig) sköt ned ett italienskt bombplan som spritt förödelse på den republikanska sidan. Några dagar senare kunde världen beskåda Karmens reportage, som blev ett avgörande bevis på ”fascistiskt” stöd till de spanska kuppmakare som var ute efter att störta en demokratiskt vald republik. Den 23 augusti undertecknade Italien cyniskt non-interventionspakten. Det gjorde också Sovjet samma dag och Tyskland formellt dagen därpå. Hädanefter skulle alla brott mot icke interventionspolitiken från Moskvas sida kunna tjäna som en förevändning för Italien och Tyskland att leverera vapen till upprorsmakarna.

Skådeprocess

Jejov var intensivt sysselsatt med att få fram ”vittnesmål” för rättegången mot ett ”trotskist-zinovjevitiskt terroristcentrum” i Moskva. Den 10 augusti konfronterade han Pjatakov med dokument från dennes tid som oppositionell och som man kommit över i hans arresterade ex-hustrus lägenhet. Pjatakov begärde möjligheter att få bevisa sin lojalitet och ville, som Jejov skrev till Stalin, att ”man skulle låta honom personligen få skjuta alla som skulle dömas till döden vid den kommande rättegången, inklusive hans ex-hustru”, ett löfte som Pjatakov ville sprida via radio. Stalin var bara intresserad av att få Pjatakov att smeta ner sig själv och andra.³² Några dagar senare, sent på kvällen den 13 augusti, för diktatorn på semester söderut efter att först ha anordnat en bankett i Kreml för att hylla de sovjetiska flygare som svarat för den första flygturen non stop mellan Moskva och sovjetiska Fjärran östern. Samma dag publicerade Tass en giftig pressrelease om att en rättegång skulle starta om några dagar mot 16 åtalade, bl a Zinovjev och Kamenev samt, i sin frånvaro, Trotskij (som då var på fisketur på norska landsbygden). Stalin gav Kaganovitj i uppdrag att svara för den sista finputsningen av förberedelserna. Före rättegången hade Vasilij Ulrich, ordförande i militärkollegiet vid Sovjetunionens högsta domstol, presenterat utkast till domarna, som Stalin godkänt och de sovjetiska tidningarna krävde ”ingen barmhärtighet mot folkets fiender, som försökt beröva folket dess ledare”.

Den 14 augusti arresterade NKVD Vitalij Primakov, befälhavare för militärdistriktet i Leningrad och hjälte från inbördeskriget. Sex dagar senare drabbade samma öde Vitovt Putna, den sovjetiske militärattachén i Storbritannien (och tidigare i Japan, Tyskland och Finland). Primakov och Putna anklagades för ”trotskism” och för att vara inblandade i en militär ”komplott”. Många officerare i Röda armén hade haft med dem att göra.

Den fem dagar långa rättegången mot det trotskist-zinovjevitiska centrum inleddes den 19 augusti i Oktobersalen med vita korintiska pelare [Pelarsalen] i Fackföreningarnas hus.³³ Spektaklet hade föregåtts av en längre period bakom scenen med tortyr, framställning av manus och repetitioner och den här gången skulle det inte bara sluta med deportationer eller

³¹ Dallin and Firsov, *Dimitrov and Stalin – Letters...*, a.a. s 101-105. Se även Martin Fahlgren, [Mao, KKP och frågan om Stalin](#), som redogör för relationerna mellan de kinesiska kommunisterna och Moskva mer allmänt – på sid 4 behandlas de direktiv som Dimitrov förmedlade till kineserna om tillämpning av folkfrontspolitiken i Kina.

³² Pjatakovs ex-hustru Zina hade arresterats och förvisats som trotskist redan i december 1927.

³³ Stenografiska protokoll från rättegången gjordes tillgängliga på en mängd språk, inklusive svenska, se [Protokoll från 1936 års Moskva-rättegång](#). För en välskriven, närmast ”klassisk” redogörelse för Moskvarättegångarna, se Kenth-Åke Anderssons [Om Moskvarättegångarna](#).

fängelsedomar. De åtalade var, förutom fem tyska kommunister som ”erkände” kontakter med Gestapo, elva framträdande bolsjeviker från den opposition som funnits åren 1926-27.³⁴ Tio av de sexton åtalade råkade vara judar, vilket inte gavs någon speciell uppmärksamhet. Den inbjudna publiken uppgick till cirka 150 personer, bl a 30 handplockade utländska journalister och diplomater, plus många civilklädda NKVD-agenter, men inga släktingar till dem som stod inför rätta. Trots en del missar, som avslöjade de fabricerade anklagelserna, erkände de anklagade, som samtliga var kommunister, utan vidare att de varit sabotörer, spioner, terrorister.³⁵ (Kaganovitj hade sett till att han själv och Ordzjonikidze ingick bland de planerade målen för attentat.) ”Jag, Kamenev, tillsammans med Zinovjev och Trotskij, organiserade och ledde denna sammansvärjning” påstod Stalins tidigare medarbetare. ”Jag hade blivit övertygad om att partiets – Stalins – politik var framgångsrik och segrande. Vi inom oppositionen hade satsat på att partiet skulle splittras, men denna förhoppning visade sig grundlös. Vi kunde inte längre räkna med att några allvarliga problem på hemmaplan skulle hjälpa oss att störta Stalins ledarskap.”³⁶

En del ”vittnesmål” hade också pekat ut högeroppositionen (Rykov, Tomskij, Bucharin) och den 20 augusti hade Kaganovitj i ett telegram vänt sig till Stalin i Sotji för att höra hur man skulle handskas med den frågan. Dagen därpå gav diktatorn tillstånd till att högern fick omnämnas vid rättegången plus ett än så länge icke avslöjat parallellt center (Pjatakov, Sokolnikov, Radek). Samma dag publicerade *Izvestija* en artikel av Radek där han som tidigare anhängare till Trotskij kunde förse de vilda anklagelserna mot Trotskij, Kamenev och Zinovjev med trovärdighet. Planerna på att mörda sovjetledaren och kontakterna med Gestapo betecknade han som ”en komplot för att återinföra kapitalismen i Sovjetunionen”. Stalin hade nu också kommit på att utnyttja poeten Demjan Bednyj, som hamnat i onåd, och som nu i *Pravda* den 21 augusti fick publicera en artikel med rubriken ”Ingen barmhärtighet!”: ”Här har vi de som mördade Kirov ... Nu var de ute efter Stalin!”

Nu började Stalins korrespondens under semestern förändras. Den förblev lakonisk och gav ofta uttryck för dåligt humör, var emellanåt rent av full av ovet, med nästan inget som rörde personlig information – bara direktiv och svar på förslag från Kaganovitj (eller Molotov). Men innehållsmässigt handlade bara ett halvdussin av de drygt 140 brev och chiffererade

³⁴ I sitt tal den 22 augusti 1936 citerade och kommenterade statsåklagaren Vysjinskij ”en liten bok av Machiavelli” (*Fursten*), som gavs ut 1934 ”med ett förord av Kamenev”, och sade ”Ni, Kamenev, har överfört dessa Machiavellis regler, utvecklat dem ända till den största principlöshet och moral-löshet, moderniserat och fulländat dem.”

Efter att ha citerat Kamenevs förord, fortsatte Vysjinskij: ”Här talar Kamenev om Machiavellis bok som om en projektil med väldig sprängkraft. Tydligt ville Kamenev och Zinovjev använda sig av denna projektil för att spränga även vårt socialistiska fosterland i luften. De räknade fel. Och ehuru Machiavelli i jämförelse med dem är en valp och en lantlig tölp, så var han likväl deras andliga lärare. Ni gjorde ’machiavellismen’ och Azef-systemet [Azef var en känd terrorist, som samtidigt tillhörde tsarens säkerhetspolis] till källan för er verksamhet och edra förbrytelser. Det har nu blivit avslöjat av Zinovjev och Kamenev själva: mord, svek, trolöshet och maskering var avgörande huvudmetoder i er brottsliga verksamhet.” (a.a. s 76-77, namnstavningen moderniserad)

³⁵ I sitt vittnesmål hävdade Holtzman [Golzman] att han i slutet av 1932 hade träffat Trotskijs son Sedov i hotell Bristol i Köpenhamn och sedan åkt för att träffa Trotskijs som just då befann sig i Köpenhamn för att hålla en offentlig föreläsning (om Oktoberrevolutionen). Där skulle Trotskij ha gett direktiv för terrorism. Men förutom det fanns bevis för att Sedov inte kunde ha varit i Köpenhamn vid denna tidpunkt, så visade det sig att detta hotell *inte ens existerade* 1932 (det stängdes och revs redan 1917)! A.a. s. 55.

³⁶ Kotkin använder sig här förmodligen av en rysk version av rättegångsprotokollet, som skiljer sig en del från de officiella engelska och svenska versionerna, som sinsemellan överensstämmer väl. I det svenska [Protokoll från 1936 års Moskva-rättegång](#) (s 35 i versionen på marxistarkivet) lyder de citerade raderna så här: ”Den terroristiska sammansvärjningen ... organiserades och leddes av mig [Kamenev], Zinovjev och Trotskij ... Jag hade kommit till den övertygelsen att partiets, dess lednings politik har segrat ... Vår förhoppning på möjligheten av en sprängning inom partiledningen visade sig även ha strandat... Man kunde inte heller räkna med några allvarliga inre svårigheter, vilka skulle kunna medföra störtandet av den ledning, som fört landet genom de svåraste etapper”.

telegram han skickade under denna semester om industrin och ekonomin, och av dem bestod de flesta bara av att diktatorn godkände andras förslag utan kommentarer. Nu innehöll posten också en utskrift av ett av Tomskijs tal, ”protokoll” från förhören med Kamenev, första protokollet från förhören med Sokolnikov (Stalin: ”Informerade han inte [den brittiske journalisten] om planerna på att mörda sovjetiska ledare? Det är klart att han gjorde”). Den sortens dokument vittnade om en omfattande, fantasiartad sammansvärjning med partiföreträdare och militärer inblandade. Bucharin, som varit på vandring i Pamir i Centralasien, hade skyndat sig tillbaka till Moskva bara för att finna att Stalin var på semester, varpå han skrev ett brev till diktatorn, som också hittade till postsäcken på semesterorten, där han rabiät godkände alla fabricerade anklagelser under rättegången, utom de som gällde honom själv (”Jag omfamnar dig för jag är ren”). Trotskij, som skyndsamt återvänt från sin fisketur, uppgav för *New York Times* att rättegången var ett bedrägeri och ”ställer Dreyfusskandalen i rättegången om riksdagshusbranden i Berlin i skuggan”.³⁷

När Tomskijs chaufför anlände till hans datja utanför Moskva för att köra honom till arbetet som chef för det statliga förlaget – och hade med sig en kopia av den morgonens *Pravda* (22 augusti) som rapporterade om att en utredning inletts mot Tomskij för kontrarevolutionär verksamhet – sköt sig Tomskij. Han hade förberett ett självmordsbrev (”Käre Kamrat Stalin”) där han uttryckte sin förtvivlan samtidigt som han energiskt förklarade sig vara oskyldig och vädjade till diktatorn, som han kallade sin ”gamle kamrat i kampen”, att inte tro på Zinovjevs förtal av honom. Tomskij bad än en gång om ursäkt för att han en kväll 1928 sagt att någon skulle komma att skjuta Stalin. ”Ta inte på allvar vad jag hävde ur mig då – jag har alltid djupt ångrat detta.” Nästa dag rapporterade *Pravda* om självmordet som ett tecken på skuld. I en akt av postum hämnd, som skulle tilltala Stalins konspiratoriska böjelse, antydde Tomskij listigt att NKVD-chefen Jagoda var en högerkonspiratör och lät sin hustru muntligt vidarebefordra ”hemligheten” att det var Jagoda som hade ”rekryterat” Tomskij.

Kamenev och Stalin hade känt varandra i över tre decennier. ”Hälsningar, vännen! Jag kysser dig på näsan, som en eskimå”, hade Stalin skrivit i december 1912 och erinrat om deras tid tillsammans i deportation i Sibirien. ”För helvete! Jag saknar dig rent djävulskt. Jag saknar dig – det svär jag vid min hund på.” Strax innan Kamenev avrättades skrev Stalin till Kaganovitj att Kamenev, via sin hustru, hade kontaktat Frankrikes ambassadör om att få stöd för en tänkbar trotskist-zinovjevitisk regering. ”Jag tror att Kamenev också kontaktade de engelska, tyska och amerikanska ambassadörerna”, tillade Stalin. ”Detta innebär att Kamenev var tänkt att vara den som för dessa utläningar skulle avslöja planerna på sammansvärjningen och morderna på partiledare. Det innebär också att Kamenev redan hade avslöjat planerna för dem, för annars skulle inte ha börjat tala med honom om den kommande trotskist-zinovjevitiska regeringen med honom.”³⁸ Trodde Stalin verkligen på detta? Tog han i för att rättfärdiga sina politiska mord inför Kaganovitj? De frågorna har inget svar.

Stalin övervakade rättegången från avstånd och förmanade Kaganovitj strängt att Trotskij och Sedov måste nämnas i domarna (”Detta har enorm betydelse i Europa, både för bourgeoisien och för arbetarna”).³⁹ Några timmar efter att domstolen den 24 augusti ajournerats förklarade Ulrich 14.30 att de åtalade var skyldiga och dömde alla utom en till döden. Senare samma dag hade regimen anordnat en stor flyguppvisning vid Tusjinskij-aerodromen i Moskva (”Ära vare det stalinistiska flyget och de stalinistiska falkarna”). Planen gjorde svåra manövrer. Fallskärmsjägare svävade på himlen. ”Fiendens planer kan inte hejda våra enorma framgångar” skrev en lärare vid Institutet för internationell ekonomi och internationella relationer i sin dagbok. Kamenev och de övriga skrev nådeansökningar före gryningen (Bara en av de dömda

³⁷ ”Worse Than Dreyfus and Reichstag Cases”, i *New York Times* 20 augusti 1936. Se även [Trotskij om 1936 års Moskvarättegång i svensk press](#) och Yngvar Ustvedt, [Världsrevolutionen i Hønefoss. En redogörelse för Leo Trotskij:s vistelse i Norge](#), s 57 ff.

³⁸ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 338 (23 augusti)

³⁹ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 337

vägrade uttryckligen). Kanske, som ryktet uppgav, hade Stalin lovat att skona dem i utbyte mot offentliga ”bekännelser” av brott de inte begått. Men långt innan den 72 timmar långa fristen för överklaganden var över (och som stipulerades i sovjetisk lag) sköts Kamenev, Zinovjev och de övriga i källarna. Jezov bevarade tomhylsorna som souvenir.

Masshysteri

Dagen därpå fick Stalin en sammanfattning av de sovjetisk-spanska förbindelserna av Krestinskij, vilket påskyndade en senkommen utnämning av ambassadörer. Valet föll på en veteran med tjugo års erfarenhet av den sovjetiska diplomatikåren, Marcel Rosenberg, som kallades tillbaka från Karlsbad. Litvinov hade skrivit till Kaganovitj och krävt att de som utsågs till ambassadörer i viktigare länder borde tala det lokala språket och klagat över att det i folkkommissariatet för utrikes ärenden bara fanns en som talade flytande spanska: Leonid Gaikis, en litauer som vuxit upp i Argentina och som nu tjänstgjorde som generalkonsul i Istanbul. Litvinov kände sig tvungen att informera Kaganovitj, med en kopia till Stalin, om att Gaikis 1923 röstat för trotskisternas plattform. Stalin motsatte sig inte att Gaikis utsågs till ”rådgivare” på ambassaden i Madrid, egentligen nummer två vid sidan av Rosenberg.⁴⁰ Lite senare skulle Stalin gå med på att upprätta ett konsulat i Barcelona och tilldela den posen till Vladimir Antonov-Ovsejenko, hjälten från stormningen av Vinterpalatset 1917 – också han en tidigare Trotskij-sympatisör som gjort bättring. Konsuln skulle tala om för Ilja Ehrenburg, som blev *Izvestijas* utsände i Spanien, att han såg som sin huvuduppgift att få de spanska anarkisterna att ”ta sitt förnuft till fånga”.⁴¹

Innan Stalin for på semester hade politbyrån godkänt en begäran från *Pravda* om att få skicka en speciell korrespondent till Spanien. Det var Michail Koltsov, Sovjetunionens främste journalist-propagandist. Under 1920- och 1930-talet hade han publicerat drygt tusen stilistiskt välformulerade artiklar om bl a kollektiviseringen (”Fortet på stäppen”), om att köra taxi i Moskva och om att flyga med det första sovjetbyggda flygplanet. Koltsov klarade av det som nästan ingen kunde: både anpassa sig till den stalinistiska linjen och leverera omistliga porträtt av livet i Sovjet. Han hade också humor, hade grundat *Krokodil*, den satiriska sovjetiska tidningen, och hade till och med varit i Spanien efter att monarkin fallit och publicerat *Spansk vår* (1933). Den 8 augusti 1936 anlände han till Madrid och redan under de följande veckorna lyckades han skriva 20 reportage för *Pravda*. ”En satt liten jude med väldigt huvud och ett av de mest uttrycksfulla ansikten jag någonsin sett på en människa”, skulle den brittiske journalisten Claud Cockburn, som träffade Koltsov i Spanien, erinra sig. ”Han hade inget emot faran och helt klart var det också så att han egentligen uppskattade den – till exempel genom sin politiska oförsiktighet och inte minst sina våldsamt oförsiktiga kärleksaffärer – och avsiktligt tog risker som inte var nödvändiga.” Koltsovs fängslande reportage skulle göra det spanska inbördeskriget levande för sovjetiska läsare och allt detta ur Stalins favoritvinkel: som en kamp inte bara mot fascismen utan även mot trotskismen – ja, rentav som en förment koppling mellan trotskism och fascism.⁴²

Fanns det någon trotskism i Spanien? Den spanska folkfrontsregeringen bestod av representanter för de republikanska partierna med stöd av Socialistiska arbetarpartiet, Förenade socialistpartiet i Katalonien [PSUC]⁴³, syndikalisterna och olika anarkistiska grupper (i varje

⁴⁰ Gaikis skulle utses till Rosenbergs efterträdare och utsågs till ambassadör i februari (efter Rosenberg återkallats). Han blev dock inte långvarig på den posten – han återkallades i juni 1937 och avrättades 21 augusti 1937).

⁴¹ Flera brev från Ehrenburg återges och kommenteras i Radosh et al., *Spain Betrayed*, a.a., s. 23-32

⁴² Om Koltsovs förbindelser med den sovjetiska militära underrättelsetjänsten i Spanien, se Volodarsky, *Stalin's Agent*, a.a., s 219. Den sovjetiska författaren/journalisten Ilja Ehrenburg skulle senare kalla sin rival Koltsov ”den viktigaste” sovjetrepresentanten i Spanien, ”viktigare än de officiella rådgivarna”, *Literaturnaja gazeta*, 15 juni 1988. OBS Koltsov återkom till Sovjet i slutet av 1937, men arresterades i december 1938 och avrättades i februari 1940. Ehrenburg klarade sig.

⁴³ PSUC stod helt under kommunisternas kontroll, dvs utgjorde i praktiken det katalanska kommunistpartiet.

fall inledningsvis), baskiska separatister, kommunistpartiet och Arbetarpartiet för marxistisk enhet (POUM). Det sistnämnda bildades 1935 och bestod av vänsterkommunister som lämnat kommunistpartiet och oppositionella marxist-leninister som ville ha omedelbar övergång till proletariatets diktatur i Spanien, vilket också var Trotskij's uppfattning. Den ledande teoretikern inom POUM, Andreu Nin, hade tillbringat nio år i Moskva som generalsekreterare för Röda fackföreningsinternationalen (Profintern) och hade anslutit sig till Trotskij's vänsteropposition. Nin bröt med Moskva och hamnade senare också på kollisionkurs med Trotskij i exil. På våren 1936 hade Trotskij gett sina anhängare i uppdrag att avslöja ”hela uselheten hos ledningen för Arbetarpartiet för marxistisk enhet och i synnerhet de tidigare vänsterkommunisterna ... inför alla medvetna arbetare”.⁴⁴ Den 10 augusti 1936 bad Victor Serge – en intellektuell som Stalin hade friggett och som nu befann sig i exil utomlands och höll på att översätta Trotskij's *Den förrådade revolutionen* till franska – Trotskij att ta tillbaka sina hårda ord om POUM och ”förneka byråkratin varje som helst möjlighet att förvandla revolutionen till ett fängelse för arbetarna på stalinistiskt vis”. Men Trotskij fortsatte att hudflänga POUM för dess påstådda vacklan mellan stöd till den ”borgerligt” demokratiska fasen av den spanska revolutionen och Trotskij's Fjärde international (som stod för fullfjädrad antikapitalistisk revolution).⁴⁵

Koltsovs sluga reportage förmedlade en Trotskijcentrerad tolkning av händelserna i Spanien, som i övermått perfekt kompletterade alla välregisserade möten runt om i Sovjetunionen om skådeprocessen mot trotskisterna. Tillsammans piskade de upp rena hysterin mot Trotskij. Enligt Stalins världsåskådning räckte Nins gamla koppling till Trotskij för att förvandla POUM till ”trotskistiskt”. Det handlade också om POUM:s självständighet med kritik av den stalinistiska linjen samtidigt som man gjorde anspråk på marxismens mantel. Dessutom beundrade en del av POUM:s medlemmar öppet Trotskij och en del av dess ledare hade planer på att ge honom en fristad i Barcelona. Ibland kan påhittade mardrömmar förvandlas till sanning. Spöket Trotskij hade länge varit ett av Stalins främsta verktyg för att driva igenom ett diktatoriskt välde. Och nu plötslig fick han oroa sig för att en anti-stalinistisk vänster – för honom lika med trotskism – skulle segra i ett verkligt land. ”Trotskij, och allt vad Trotskij representerade, var vad Stalin verkligen fruktade”, skulle den amerikanske diplomaten George Kennan förmoda.⁴⁶ Kennan talade i allmänna termer, inte om läget i Spanien som sådant, men Spanien hade verkligen blivit platsen för denna sammandrabbning.

”Hälsa Zina ...”

Att Lenins tidigare kamrater erkände sig skyldiga till monstruösa brott mot staten och den rabiata propagandan om dolda fiender hade radikalt förändrat den politiska atmosfären. De vita emigranttidningarna jublade över avrättningarna: ”Sexton räcker inte! Ge oss fyrtio till, ge oss hundratal, ge oss tusentals.” Alexander Kerenskij, i exil i USA, såg inget märkligt i anklagelserna om att Trotskij samarbetade med Gestapo: Lenin och Trotskij hade ju hur som helst varit tyska agenter 1917?⁴⁷ I en detaljerad genomgång av rättegången kallade Lev Sedov Lenin för den ”förste terroristen”. Han hade ju i sitt testamente uppmanat till att man skulle göra sig av med Stalin.⁴⁸ Stalin för sin del var rasande inför Kaganovitj och Molotov (6 september) över att *Pravda* i sin täckning av rättegången ”inte lyckats producera en enda artikel som gav en marxistisk förklaring, på grund av att tidningen gjorde allt till en personlig historia om onda människor som ville ta makten och att goda människor hade makten ... Artiklarna borde klart uttala att kampen mot Stalin, Vorosjilov, Molotov ... med flera är en kamp mot sovjeterna, mot kollektiviseringen, mot industrialiseringen, med andra ord en kamp

⁴⁴ Se Trotskij, [POUM:s förräderi](#) (januari 1936) och [Fjärde Internationalens uppgifter i Spanien](#) (12 april 1936)

⁴⁵ Se Hugh Thomas, *Spanska inbördeskriget*, a.a. (boken), s 517-18 och Trotskij, [Lärdomar av Spanien – den sista varningen](#) (17 december 1937)

⁴⁶ George Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston, Mass. 1961, s 238.

⁴⁷ Vadim Rogovin, *1937: Stalin's year of terror*, Oak Park, Mich. Mehring Books, 1998, s. 40-5

⁴⁸ Leon Sedov, [Rödbok om Moskvarättegången](#), s. 37-38.

för att återupprätta kapitalism ... De borde slutligen ha talat om att det faktum att dessa avskum sänkt sig till vitgardisternas och fascisternas nivå är en logisk följd av deras moraliska sönnerfall som tidigare [kommunistiska] oppositionella”.⁴⁹

Den 4 september 1936 hade *Pravda* triumfatoriskt förkunnat att antalet ”trotskister” var ”mikroskopiskt” och att ”oppositionen” tilldelats ett förintande slag. Men i ett brev till Sotji (9 september) med detaljer om Tomskijs självmord hade Jezjov skrivit att ”otvivelaktigt har trotskisterna en del icke avslöjade kadrer i armén” och tillfogat att ”trotskisternas kontakter inom hemliga polisen måste utredas ordentligt”.

Bucharin hade skrivit till Vorosjilov: ”Jag är fruktansvärt glad över att hundarna blev skjutna”. Den 10 september 1936 meddelade *Pravda* plötsligt att åklagarmyndigheten hade kommit fram till att varken Bucharin eller Rykov haft något att göra med terrorismen. Men fyra dagar senare rapporterade Kaganovitj till Sotji om resultaten av ”förhören” med Bucharin, Rykov och Sokolnikov med kommentaren att den senare – som en gång varit Kaganovitj nära kamrat borta i Nizjnij Novgorod och Turkestan – haft ”kontakter” med det ”trotskist-zinovjevitiska terroristcentrumet” och tillagt att det var bra att Sovjetunionen höll på att utrota ”alla dessa råttor”.⁵⁰ Bucharin skrev åter till Stalin, hävdade att han var ”mentalsjuk” och under allt för stor press för att kunna ”fortsätta leva” då hans liv ”blivit meningslöst ... Detta är verkligen en paradox: ju mer jag går in för att tjäna partiet av hela mitt hjärta desto mer försämras mitt eländiga tillstånd och nu har jag inte längre någon kraft kvar att stå emot attackerna ... Jag ber dig uppriktigt om att låta mig få komma och träffa dig ... Bara du kan bota mig. Om du alls bryr dig om mig ... låt mig få träffa dig”. Stalin struntade i denna vädjan.

I början av september 1936 hade Ordzjonikidze åkt på sin årliga semester till Kislovodsk. Han skrev till Stalin (7 september) att han lyssnat till delar av rättegången på radio på Kaganovitj kontor. ”Att skjuta dem var inte nog”, skrev han. ”Om det hade varit möjligt borde de ha skjutits minst tio gånger ... De har åsamkat partiet oerhörd skada. Nu när vi vet vad de består av, man vet ju inte vem som talar sanning och vem som ljuger, vem som är vän och vem som spelar dubbelspel. Det är det gift som de inympat i partiet ... Folk vet inte om de kan lita på den eller den f d trotskisten eller zinovjevitén ...” Efter att ha fördömt personer som redan var döda tillade han med skärpa: ”Jag är väldigt orolig för armén ... En skicklig fiende skulle kunna tillfoga oss ett irreparabelt slag här: de kommer att börja sprida rykten om folk och droppa in misstro i armén. Här måste vi vara mycket försiktiga.” Ordzjonikidze försökte också skydda sin närmaste medarbetare, Pjatakov: ”Om vi inte arresterar honom kan vi låta honom fara någonstans, eller lämna honom i Ural som för närvarande.” Stalin lät utesluta Pjatakov från centralkommittén och partiet (9 september) utan något möte. I NKVD:s förteckning om hans konfiskerade egendom fanns hans Leninorden och medlemskort i partiet med nummer 0000059 – ett lågt nummer som tydde på mycket långvarigt medlemskap (Pjatakov var en av de sex personer som omnämndes i Lenins testamente). Den 11 september svarade Stalin Ordzjonikidze från Sotji: ”1) Pjatakov är redan arresterad 2) Det är tänkbart att Radek kommer att arresteras. Torosjelidze och Budu [Mdivani] är helt nedsölade. Också de kan bli arresterade ... Hälsa Zina, J Stalin.”⁵¹

Plötsligt beslut

Spanien-politiken tog en plötslig vändning. Den 29 augusti 1936 hade politbyrån förbjudit att vapen, ammunition och flygplan skulle skickas till Spanien, i enlighet med Non-interventionspakten. Den 30 augusti hade *Pravda* tillkännagett förbudet. I ett telegram till Sovjets ambasad i London den 2 september hade Litvinov skrivit att ”vägledande för vårt hållningssätt till

⁴⁹ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 349-10

⁵⁰ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 357

⁵¹ Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., s 290-1 – återger Ordzjonikidzes svar

händelserna i Spanien är att på varje tänkbart sätt försöka hindra vapenleveranser till de spanska upprorsmakarna och nödvändigheten att strängt begränsa aktiviteterna av länder som Tyskland, Italien och Portugal”. Men läget i Spanien förändrades snabbt. Den 4 september visades den första sovjetproducerade journalfilmen från Spanien i Moskva och skulle snabbt distribueras även till andra stora städer. Samma dag utnämndes Francisco Largo Caballero, fackföreningsman, ledare för socialistpartiet och Spaniens mest framstående politiker, till premiärminister. Det spanska kommunistpartiet accepterade en inbjudan att ingå i det nya kabinettet i folkfrontskoalitionen (anarkisterna tackade nej). För Moskva stod nu mer på spel. Redan innan detta hade politbyrån i början av september med acklamation börjat godkänna planer för att frakta sovjetiska industriprodukter till Spanien. Men nu skickade Stalin ett telegram till Kaganovitj (6 september 1936) om ”att det vore bra” att sälja 50 sovjetiska bombplan till Mexiko, och kanske 20 000 gevär och 20 miljoner patroner, som därefter kunde föras vidare till Spanien.⁵² Detta korta chiffrerade telegram – skickat samma dag som Stalin läxade upp de sovjetiska tidningarnas behandling av den nyligen avslutade rättegången i Moskva mot trotskisterna – innebar att en sovjetisk militär intervention hade påbörjats.

Stalin och Vorosjilov (vid ett samtal per högfrekvenstelefon) hade beslutat att inte skicka reguljära sovjetiska trupper. Men politbyrån hade redan beslutat att man från Paris skulle organisera frivilliga ”internationella brigader” under ledning av den franske kommunisten André Marty, med assistans av det italienska kommunistpartiet i exil och finansierat av Moskva. Många av de frivilliga – från USA, de brittiska öarna, Latinamerika och hela Europa, inklusive Nazityskland och det fascistiska Italien – var inte kommunister utan idealister eller äventyrare.⁵³ (De frivilligas pass skulle tas om hand och hållas ”i säkert förvar”, en skänk från ovan för NKVD.) Dessa Kominternbrigader bröt inte mot bestämmelserna i non-interventionspakten. Inga sovjetmedborgare fick ansluta sig, trots att många anmälde sig.

Nu godkände Stalin att också skicka inte bara propagandister och diplomater utan även militära rådgivare. Befälhavaren på ett sovjetiskt örlogsfartyg, Nikolaj Kuznetsov, som befann sig till havs blev hemkallad till Moskva och på försvarskommissariatet fick han veta att han skulle bli marinattaché i Spanien (”Hur mycket kan du om Spanien?” blev han tillfrågad.) Den högste militäre rådgivaren som skickades till Spanien var letten Berzin, som fram till 1935 varit chef för den sovjetiska militära underrättelsetjänsten. Sovjetisk militärattaché vid Madridfronten blev Vladimir Goriev (född 1900), en blond belorussisk (vitrysk) bonde som blivit veteran på hemlig militär underrättelseverksamhet med erfarenheter både från Kina och USA, han talade utmärkt engelska och hade ett exemplariskt uppträdande. På posten som handelsattaché tillträdde snart Artur Stasjevskij [Hirschfeld], jude född i Lettland på tsartiden och som varit drivande när det gällt att samla ihop den sovjetiska guldreserven och som i Spanien skulle fungera som Sovjets högste politiske representant. Redan i början av hösten fanns drygt 550 sovjetiska representanter inne i Spanien och de högsta av dem tog in på *Hotel Palace* i Madrid.

Dessutom skickade NKVD Leiba Feldbein, som använde pseudonymen Alexander Orlov, för att samla in underrättelser och organisera gerillakrigföring i Spanien. Orlov var född 1895 i Vitryssland i en ortodoxt judisk familj. 1917 hade han anslutit sig till Trotskijs grupp av internationalistisk vänster, deltagit i inbördeskriget och 1920, vid 25 års ålder, gått med i bolsjevikpartiet och tjekan i Archangelsk. Därefter hade han fortsatt att arbeta i ekonom- och transportavdelningarna inom hemliga polisen och ägnat sig åt underjordisk verksamhet i Paris, Berlin, Wien, Genève, Köpenhamn och London. ”Han talade bra engelska, var elegant klädd, såg bra ut och var mycket intelligent”, skulle Louis Fischer skriva. Abram Slutskij, chef för utlandsavdelningen inom NKVD, hade uppenbarligen tipsat sin vän Orlov om att söka sig till Spanien delvis för att skydda honom. En ung medarbetare inom NKVD, som

⁵² *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 351

⁵³ Om internationella brigaderna; Hugh Thomas, a.a., s.367-376; Anthony Beevor, a.a., s. 192-201.

Orlov haft en affär med, hade skjutit sig utanför högkvarteret i Lubjanka sedan han vägrat lämna sin fru. Orlov, hans hustru och deras dotter skulle korsa gränsen till Polen på väg till Spanien den 10 september 1936.⁵⁴

Ilja Ehrenburg, korrespondent för *Izvestija*, som anlände till Spanien några veckor senare än sin rival från *Pravda*, Koltsov, skrev i ett brev till Stalin (även det den 10 september), efter att ha avverkat mer än 240 mil på resor i Spanien, att ”POUM (trotskisterna) i Katalonien är svaga. Vid fronten är deras kolonn på 3 500 man den mest odisciplinerade. Relationerna med Förenade socialistpartiet i Katalonien (vårt parti) är spända liksom med anarkisterna”.⁵⁵ Stalin hyste motsatt uppfattning om det hot POUM utgjorde.

Olika uppvisningar

Non-interventionskommittén hade sitt första möte den 9 september 1936 i London med 27 europeiska stater representerade. Sammanträdet slutade med förolämpningar. Särskilt skarp var ordväxlingen mellan den sovjetiske ambassadören (Ivan Majskij) och det tyska ambassadrådet (prins Otto von Bismarck, sonson till järnkanslern). Men ett större problem var kommitténs cynism. ”Ren humbug” konstaterade en högre tjänsteman vid det brittiska utrikesministeriet om kommittén. ”Om humbug är alternativet till krig går det inte att tillmäta det något större värde.”⁵⁶ Men då allmänheten varje dag fick höra nyheter om hur Italien och Tyskland verkligen ägnade sig åt en kraftfull intervention led brittisk trovärdighet nederlag.

Samtidigt med det sorgliga spektaklet i London hade militärattachéer och specialister från Frankrike och Tjeckoslovakien, och även Storbritannien, inbjudits till Röda arméns manövrer (7-10 september) – en uppvisning för att imponera. Det var första gången en brittisk delegation fått någon sådan inbjudan. Manövern ägde rum i det vitryska militärdistriktet under ledning av den kompetente Iona Jakir, född i Bessarabien 1896 och son till en judisk apotekare. Övningarna simulerade en tysk-polsk attack på Sovjetunionen. Sammanlagt deltog hela 85 000 man och hjälptrupper, samt 1 136 stridsvagnar och pansarvagnar. Fienden (blå) angrep med nära 37 000 man, 211 flygplan och 453 stridsvagnar och pansarfordon, mestadels T-28 men även T-27 (den sovjetiska varianten av Carden Lloyds lätta stridsvagn), medan de ”vänligt sinnade” (röda) styrkorna förfogade över mer än 42 000 man och 240 flygplan samt tre mekaniserade brigader och flera skytteenheter och kavalleri-stridsvagns-enheter. Terrängen var indelad i förhållande till storleken på de styrkor som var involverade och utan floder och träskmark och var därmed idealisk för krigföring med stridsvagnar. Sedan flyget skapat en rökridå byggde de stora mekaniserade enheterna en bro över floden Berezina. En mekaniserad stridsvagnsbrigad genomförde en 20 mil lång framryckning. Det kulminerade med att fallskärmstrupper, bestående av cirka 1 800 man med automatgevär och lätt artilleri, landsattes och omgrupperades i stridsformation. Omfattningen, komplexiteten och samordningen av övningen hade, enligt *Pravda* (10 september), vederbörligen imponerat på åskådarna. I själva verket hade en brittiske överstelöjtnanten Giffard Martel, en välkänd stridsvagnsteoretiker i krigsministeriet, kommit att tänka på tsarens armé: stor fysisk brutalitet med uppenbar ”taktisk klumpighet”. I privata sammanhang hade han avfärdat övningen som ”mer likt en militärparad än manöver”, bedömde färdigheterna hos lägre officerare som klen, upptäckte att radiokommunikation inte var allmänt förekommande och hade inte funnit någon större skicklighet i användningen av mekaniserade formationer. Martel uppfattade det som att en välutrustad och skickligt ledd fiende skulle kunna undvika slagen och tillfoga oerhörda skador.

General Victor-Henri Schweisguth, som ledde den franska delegationen, sade till Vorosjilov att Hitler såg Sovjetunionen som roten till allt ont och anklagade hotfullt Tjeckoslovakien för

⁵⁴ På engelska finns flera Orlov-biografier (+ självbiografien *The March of Time*). Bland dem kan nämnas Volodarsky, *Stalin's Agent*, a.a. och John Costello and Oleg Tsarev, *Deadly illusions*, London 1993.

⁵⁵ *Spain betrayed*, a.a., s. 25-29 återger 3 brev från Ehrenburg, daterade 17-18 september.

⁵⁶ Jill Edwards, *British Government and the Spanish Civil War, 1936-1939*, London 1979, s. 137.

att medverka i detta onda. Vorosjilov replikerade att Hitlers anti-sovjetiska utfall dolde hans verkliga avsikt att angripa Frankrike och yrkade åter på bilaterala samtal mellan arméledningarna. Schweisguth noterade i minnet att hans sovjetiska motsvarigheter påstod sig vilja ha närmare militärt samarbete med Frankrike samtidigt som de verkade vara angelägna om att Hitler skulle angripa Frankrike först. I sin konfidentiella rapport vid återkomsten till Paris bedömde han Röda armén som ”otillräckligt förberedd på krig med någon europeisk stormakt” och tillade: ”Möjligheterna att kunna använda den mot Tyskland verkar ytterst tveksamma.” Han varnade för att man i Sovjet hoppades att ”stormen först skulle drabba Frankrike” och att eftersom Sovjet saknade gemensam gräns med Tyskland skulle man kunna stå vid sidan som USA gjort 1918 och ”vara skiljedomare i ett Europa utmattat av krig”. Schweisguth ansåg att samtal med Sovjet enbart hade värde för att förhindra en sovjetisk-tysk militärallians. Känslorna var ömsesidiga. Jakir hade precis varit på besök i Frankrike och återkom med låg uppskattning av den franska militärdoktrinen, den tekniska nivån, det operationellt-strategiska tänkandet och av armén i sin helhet.

Kapten Frantisek Moravec, från den tjeckoslovakiska militära underrättelsetjänsten, hade kommit till Moskva före manövern för att samarbeta med sina sovjetiska motsvarigheter enligt de båda ländernas avtal om allians. Hans sexmannateam inkvarterades på hotell Metropol, omgivet av sovjetiskt kontraspionage, och fick träffa Uritskij, chef för den militära underrättelsetjänsten. Det var den första grupp utlänningar som blev insläppta i ”Chokladhuset”, den tre våningars herrgård som tjänade som högkvarter. Senare fick de träffa överbefälhavaren Tuchatjevskij. Banketter hölls i Spiridonovka på guldallrikar med tsarens monogram, de fick övernatta i det gamla Jusupovpalatset i Archangelskoj och besökte Moskva-Volgakanalen, ett arbetsprojekt inom ramen för Gulag. Moravec bedömde att hans sovjetiska partners vara okunniga om Wehrmacht och konstaterade att den militära underrättelsetjänsten i Sovjet ”inte ens brydde sig om så grundläggande saker som att studera tyska tidningar”. Huruvida Moravec, som talade ryska, fick se omfattningen av Sovjets kapacitet är oklart. Ändå hade han rätt om bristen på språkkunnig expertis i ett system som värdesatte proletärt ursprung och fjäsk högre än specialkunskaper. ”Den oväntade ineffektiviteten i den militära underrättelsetjänsten hos en regim som livnärt sig på underjordiska insatser var förvånande”, ansåg han. Männerna från Prag var oroliga för den nazityska grannen, en oro som inte Moskva delade.

Den mest negativa av alla enskilda rapporter om manövern svarade Vorosjilov för. På banketten, inför utlänningarna, hyllade han övningarna. Men medan Tuchatjevskij, samtidigt som han medgav bristerna i stridsvagnarnas agerande i skyttedivisionerna vars befälhavare ännu inte förstod hur de skulle användas fullt ut, ändå bedömde att de gjort bättre ifrån sig än vad som tidigare varit fallet i Röda armén, skulle Vorosjilov internt kritisera pansarformationerna och förespråka fördubblade satsningar på infanteriet. Till en del tycks hans kritik ha grundats en långvarig avundsjuka mot färdigheter och anseende hos Tuchatjevskij, Jakir och Uborevicius (befälhavare för militärdistriktet i Ukraina), som samtliga strävade efter modernisering och hade större kunskaper om Tyskland.

Operation X

Den 13 september 1936 intog de spanska kuppmaakarna staden San Sebastián. Dagen därpå följde Molotov, som just återvänt från semestern, upp Stalins telegram till Kaganovitj veckan före och ledde ett möte där bl a Spanien diskuterades. Bland de närvarande fanns Jagoda, Slutskij (ansvarig för NKVD:s utlandsspionage), Uritskij (militära underrättelser), Meyer Trilisser (underrättelseansvarig inom Komintern) och Dimitrov, som antecknade att dagordningen tog upp frågan om ”organisering av bistånd till spanjorerna (via smuggling)”.⁵⁷ Senare samma dag i Lubjanka ledde Jagoda ett möte med Slutskij, Uritskij, Michail Frinovskij (chef

⁵⁷ Dimitrovs anteckningar finns i Ivo Banac, *Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, Yale University Press, 2003 s. 32

för gränsvakterna inom NKVD) och andra för att planera militära leveranser till Spanien, bl a genom inköp utomlands. Innan den 14 september var till ända hade Slutskij och Uritskij för Kaganovitj lagt fram en modifierad operativ plan, med kodnamnet Operation X.

Samma dag, vid nazistpartiets årliga samling (Rikspartidag) i Nürnberg den 14 september, tillkännagav Hitler ytterligare upprustningsåtgärder och gav då fritt utlopp för sitt mest rabiata fördömande någonsin av den internationella judiska sammansvärjningen och bolsjevismens ”infernaliska pest” som ”släpper loss dessa vilddjur på den skräckslagna och hjälplösa världen”. Han nämnde tyska planer rörande Ukraina. Som svar på dessa hotfulla signaler gav det statliga förslaget i Sovjet ut en samling översatta tyska originaldokument från första världskriget, *Sammanbrottet för den tyska ockupationen av Ukraina*, där man framhöll det höga pris som Tyskland fått betala för sitt försök att kolonialt förslava Ukraina. Det slutade med varningen: ”Låt bara de tyska fascisterna försöka sticka sina trynen i sovjetisk mark!”⁵⁸ Führern närde fortfarande förhoppningar om att kunna åstadkomma en bred anti-bolsjevikisk koalition, som skulle stödja, eller i varje fall inte stoppa, tysk expansionism österut och kontinentalt herravälde. Han utmålade ett Sovjetunionen i full färd med att planera en omedelbar attack, men hans ordsvall fick det att framstå som om Tyskland tänkte skrida till handling nu och där. USA:s ambassadör i Berlin ansåg att talen vid mötet ”kunde göra det svårt för Sovjetunionen att ha kvar sin ambassad i Berlin”. Hitler drömde om att få Stalin att bryta de diplomatiska relationerna. Litvinov krävde en sovjetisk diplomatisk protest för att få stopp på ytterligare invektiv. Stalin däremot skulle snart förnya sina trevare till naziregimen.

Vorosjilov skickade detaljerade listor på all materiel som skulle ingå i den spanska operationen för godkännande av Stalin. På grund av non-interventionspakten hade Sovjet ursprungligen bara tänkt tillhandahålla vapen från tredje part eller överskottslager, men på grund av det akuta läget hade Operation X också specificerat att man skulle leverera sovjetiska vapen – precis som den spanska regeringen begärt. Den sovjetiska underrättelsetjänsten bedömde att republiken förfogade över ett gevär på tre soldater. Den 18 september lämnade den första lasten med lättare vapen, försedd med beteckningen KONSERVERAT KÖTT, en sovjetisk hamn. Det gjorde också humanitär last med mjöl, socker, smör, konserver, kläder och medicin. Hemliga sovjetiska dokument stipulerade att ”kunden måste betala fullt pris” för vapnen. Den 13 september hade den spanska republiken i hemlighet bestämt sig för att med tåg förflytta större delen av landets guldreserv från Madrid. Spanien hade de fjärde största reserverna i världen, som uppgick till över 2,3 triljoner pesetas, eller 783 miljoner dollar i rådande växelkurs. Denna guldreserv hade den spanska kronan skapat under århundraden: guldtackor, guldlusidorer, brittiska guldmünt, sällsynta portugisiska mynt, klenoder från inka- och aztekeperioden. Lådorna började anlända till hamnen i Cartagena tidigt på morgonen den 17 september och förvarades i fem och en halv vecka i en bergsgrotta ovanför hamnen. Premiärminister Largo Caballero hade fört guld till den hamn där Spanien väntade på att ta emot den sovjetiska lasten.

Kupp i NKVD

I Moskva fick man den 19 september 1936 ett komiskt andrum, när den regionale partibossen Kuzma Ryndin, som fått tjugo kollektivjordbruk och gruvor uppkallade efter sig, vände sig till diktatorn och bad att Tjeljabinsk – som i grova drag förknippades med ordet ”avgrund” – skulle döpas om till ”Kaganovitjgrad”. Stalin skrev bara helt kort på papperet: ”Emot”. Dagen därpå avvisade politbyrån formellt ett förslag från Litvinov om ett utvidgat sovjetlett block mot Nazityskland, men bekräftade åter viljan till ”kollektiv säkerhet”. Franco var fullt upptagen med att etablera sin regim. På slagfältet tog han god tid på sig och överförde operationer från akuta militära mål till mer politiska dito, vilket gjorde de andra generalerna förvirrade. Den 21 september kunde Franco, med hänvisning till behovet av ett enat kommando i krigsinsatserna, se sig utnämnd till generalissimo över upprorsstyrkorna, trots att han egentligen

⁵⁸ Ryska: *Krach germanskoi okkupatsii na Ukraine*

stod lägre i rang än Mola. En vecka senare tog Franco ytterligare ett steg i sina manipulationer genom att utnämna sig själv till statschef med ”absolut makt”. Flera av de befälhavare som deltog i sammansvärjningen föreställde sig att hans upphöjelse bara skulle vara tillfällig och att det till sist skulle handla om att få tillbaka monarkin. Franco däremot kommenterade händelsen med: ”Ni har lagt Spanien i mina händer.” Han hade inte ens kontrollen över Madrid.

Runt om i Europa cirkulerade tvivel bland vänsterintellektuella om att de avrättade bolsjevikiska revolutionärerna skulle ha gjort sig skyldiga till förräderi, men i Spanien var POUM:s tidning *La Batalla* nästan ensam om att närmare behandla, för att inte tala om att ta avstånd från, skenrättegången i Moskva. Tidningen betecknade Sovjetunionen som ”en byråkratisk regim i en giftig diktatur”.⁵⁹ Septemhernumret av *Kommunistiska internationalen*, som publicerades på flera europeiska språk, gav svar på tal med att beteckna POUM som fascistagenter maskerade som vänster med kopplingar till Trotskij, Kamenev, Zinovjev, Franco, Mussolini och Hitler.

Jejov bombarderade Stalin med rapporter om brister hos den hemliga polisen och vidarebefordrade också en regional NKVD-chefs fördömande av Jagoda. Stalin kallade ner Jejov till Svarta havet. Jagoda var helt klart informerad, han brukade tjuvlyssna på Stalins telefonsamtal med Jejov. Jefim Jevdokimov, i vars fögderi Sotji ingick, var nog också en av dem som droppade gift om den avskydde Jagoda i Stalins öron. Plötsligt, på kvällen den 25 september 1936 kom en bomb i form av ett telegram från Stalin i Sotji till Kaganovitj och Molotov i Moskva om att Jagoda skulle avsättas. Meddelandet var också undertecknat av Andrej Zhdanov, diktatorns nya favorit som var med honom i datjan. Han var tio år yngre än Kirov (och 18 år yngre än Stalin). ”Jagoda har uppenbarligen misslyckats helt med uppgiften att avslöja det trotskistisk-zinovjevistiska blocket”, hette det i det hemliga meddelandet. ”OGPU har förhållat ärendet i fyra år.”⁶⁰ ”Fyra år” – det gick tillbaka till de möten där några oppositionella partimedlemmar kritiserat Stalins styre efter katastrofen med kollektiviseringen och hungersnöden. Bland tänkbara kandidater att ta över NKVD fanns de erfarna tjekisterna Jevdokimov och Balitskij, som under någon tid stigit till nummer tre inom hemliga polisen, tills Jagoda klämt ut honom från Moskva och skickat honom tillbaka till Ukraina. Ett annat alternativ var Lavrentij Berija, den (nominellt) f d tjekisten som ledde partimaskineriet i Syd-kaukasus. Men Stalin valde Jejov, sin skyddsling i partiapparaten.

På eftermiddagen den 26 september hade Stalin och Vorosjilov ett telefonsamtal för att diskutera de militära transporterna till Spanien. De slog fast att inga sovjetiska emblem skulle gå att urskilja på stridsvagnarna. Stalin beordrade också Vorosjilov att vid ett möte med Folkkommisariernas råd för Jagoda läsa upp Sotji-telegrammet om hans avpollettering. Befälhavaren för Moskvans militärdistrikt och några andra officerare följde Jagoda till Lubjanka för att hämta hans papper. Samma dag dikterade Stalin en andra not till Jagoda, som livvakten Vlasik läste upp för honom på telefon och där han informerades om att han skulle överföras till folkkommisariatet för kommunikationer. ”Det är ett försvarsorienterat kommissariat. Jag hyser inga tvivel om att du inte ska vara i stånd att få detta kommissariat på fötter. Jag yrkar på att du går med på detta” – som om Jagoda nu skulle kunna vägra.⁶¹

Symbolismen var hotfull: Jagoda skulle ersätta Rykov, den vanhedrade högermannen som hans eget namn hade varit knutet till. Jagoda skyndade sig förstås iväg till Sotji, där Pauker, chef för livvaktsavdelningen inom NKVD, hindrade den som alldeles nyss varit hans chef

⁵⁹ Se [Resolution om Moskvaprocessen av P.O.U.M.s exekutivkommitté](#) (publicerad i *La Batalla* 28 augusti 1936). Ordvalet i det av Kotkin återgivna citatet finns inte i detta uttalande, som i stället talar om ”byråkratiska apparatens diktatur” och Stalins ”personliga diktatur”.

⁶⁰ Telegrammet blev för första gången känt när det citerades av Chrusjtjov i hans [”hemliga tal” 1956](#). Det återges i sin helhet i *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, s.359-360.

⁶¹ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 360, not 2 återger hela memorandumet till Jagoda.

från att komma in på Stalins ägor. Den 27 september publicerades i alla tidningar nyheten om att han utnämns till folkkommisarie för kommunikationer och ett foto av honom och Jezjov. Jagoda skulle sjukskriva sig de närmaste två månader. Han gjorde inga försök att få till någon ”olycka” för att bli av med Jezjov (och än mindre Stalin).

Det var första gången någon chef för NKVD blivit avsatt (Dzerzjinskij och Menzjinskij hade dött på sin post). ”Detta underbart kloka beslut av vår förälder var på tiden”, skrev Kaganovitj till Ordzjonikidze om utnämningen av sin forne underhuggare i partiet. ”Det kommer säkert att bli bra med Jezjov vid rodret.” På mellan- och lägre nivå inom NKVD välkomnade man också förändringen och då inte bara av karriärstiska orsaker. Många trodde att Jezjov skulle kunna återställa professionalismen inom tjeckan (vilket säger en del om deras illusioner). ”De flesta av de gamla tjeckisterna var övertygade om att med Jezjov som NKVD-chef skulle vi äntligen återgå till traditionerna från Dzerzjinskijns tid, få ett slut på den ohälsosamma stämningen och den karriärism, degenerering och de påhitt som Jagoda infört i dessa organ under de senaste åren”, erinrade sig en agent. ”Vi trodde att centralkommitténs fasta och pålitliga hand nu skulle härska i organisationen”. Jezjov installerade sig på sitt nya kontor i Lubjanka den 29 september 1936 och samma dag godkände Stalin en politbyråsresolution som hans nye NKVD-chef gjort ett utkast till. ”Om inställningen till kontrarevolutionära trotskist-zinovjevistiska element”, där de senare betecknades som ”utländska agenter, spioner, subversiva element och sabotörer i tjänst hos den europeiska bourgeoisien”.⁶²

Vapen till Spanien, med blicken på Nazityskland

De sovjetiska lastfartygen tog sig till Spanien via Svarta havet, Bosporen och Medelhavet, eller, i några enstaka fall, via Östersjön och Nordsjön. Fartygen var maskerade, besättningen bar tropikkläder från Sydasiens eller den fritidsklädsel som var vanlig på brittiska kryssningsfartyg. Spanska hamnar var satta i blockad och det hände att fartyg blev attackerade av nationalisterna. För den lilla sovjetiska marinen skulle det bli en utmaning. Ändå gick inte ett enda sovjetiskt fartyg med vapen till Spanien förlorat. Den 4 oktober 1936 anlöpte den första sovjetlevererade, men inte sovjettillverkade, krigsmaterielen Cartagena: 150 lätta automatvapen, 240 granatkastare, 100 000 granater, 20 000 gevär, 16,5 miljoner kulor. En del av dessa vapen visade sig vara relikier från första världskriget. Gevären kom från minst åtta olika länder (från Kanada till Japan) och var av tio olika sorter med sex olika kalibrar, vilket gjorde det svårt att skaffa reservdelar. En del av de bästa vapnen anlände i otillräcklig mängd (bara sex utmärkta lätta haubitser av märket Vickers med 600 granater). Ändå var tillskottet värdefullt för en republik som var satt på svältkost vad gällde vapen. Tre dagar senare krävde Sovjetunionen formellt att Tyskland, Italien och Portugal skulle upphöra att bryta mot non-interventionspakten, om inte innebar det att inte heller Sovjetunionen skulle anses sig bunden till den. Den 11 oktober skickade Kaganovitj ett telegram till Stalin där han påminde om att ”vi inte sagt någonting till Largo Caballero om våra [vapen]leveranser. Vi anser att vi borde låta Goriev informera Largo Caballero officiellt, men i hemlighet, om den hjälp ... som redan anlämt, detaljerat, och om vilka fartyg som kommer att anlända senare”. Stalin gick med på detta.⁶³

Dagen därpå anlände 50 sovjettillverkade lätta stridsvagnar och 51 ”frivilliga” stridsvagnspecialister till Cartagena – och spanjorerna höjde nävarna och ropade hurra. ”Det utbröt närapå masshysteri av glädje”, skrev Goriev, den sovjetiske militärattachén, i en rapport som nådde Stalin via Vorosjilov. ”Man måste ha sett det för att förstå det. Trots att vi var beredda och normalt är ganska lugna av oss påverkade det också mina underlydande. Euforin var helt enkelt exceptionell.” Stridsvagnarna av modell T-26B1, en tyngre kopia av den brittiska sex

⁶² Resolutionen återges i *The Road to Terror*, a.a., s. 273.

⁶³ *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, a.a., s. 368. Kaganovitj sa till Stalin att den spanska ambassadören Pascua fruktade Madrids fall, men att ”det faktum att han inte är en äkta bolsjevikisk revolutionär, utan en mensjevnik, påverkar givetvis honom”. a.a. s 369-70

tons Vickersmodellen, moderniserade med ett sovjetiskt stridsvagnstorn och en 45 millimeters dubbelfunktionskanon, samt stridsflygplan av typ Polikarpov 1-15 och 1-16, var av högsta internationella standard. Tre dagar senare anlände snabba sovjetiska Tupolev SB-2 bombplan, som just börjat produceras 1936 och var bland de mest slagkraftiga i sin klass någonstans. Med tanke på sådan hårdvara var det lätt att glömma att Sovjetunionen i oktober 1936 fortfarande var ett fattigt land, där över 33 000 unga officerare saknade lägenheter.

Ryssarna var angelägna om att få se tyska och italienska vapen i aktion och testa sina egna i strid. Ändå skulle Vorosjilov skriva ett brev till Stalin om den ”smärta” han kände över att göra sig av med modernt sovjetiskt stridsflyg, om det så också skedde till världsmarknadspriser.

Spanien hade i stort sett ingen rustningsindustri och även med sovjetiskt produktionsbistånd skulle det krävas en del tid innan man kunde producera egna stridsvagnar, pansarfordon eller flygplan. Sovjetiska rådgivare var särskilt bestörta över att fabriker kontrollerade av anarkisterna inte tillverkade de mest nödvändiga militära produkterna utan de mest lönsamma. Splittringen inom den spanska regeringen gjorde ryssarna frustrerade. ”Det finns ingen enad säkerhetstjänst, eftersom [republikens] regering inte anser detta vara riktigt etiskt korrekt”, rapporterade NKVD:s sambandskontor i Spanien (15 oktober 1936). ”Varje [politiskt] parti har därför skapat en egen säkerhetsapparat. I den nuvarande regeringen finns många f d polismän med fascistvänliga sympatier. Vår hjälp tas artigt emot, men det avgörande arbete som krävs för landets säkerhet saboteras.”⁶⁴ Dimitrov och den italienske kommunisten Palmiro Togliatti drev på för en ”antifascistisk stat” och ”en ny form av demokrati”, vilket innebar en väg till övergång till socialism i sovjetisk mening. Men Stalin motsatte sig till och med sovjeter smygvägen.

I ett öppet brev till Largo Caballero (16 oktober), som publicerades i sovjetiska och spanska tidningar, skröt Stalin om att ”De arbetande i Sovjetunionen gör blott sin plikt, när de efter förmåga hjälper Spaniens revolutionära massor”.⁶⁵ Men han följde noga de ekonomiska kostnaderna för hjälpen. Sovjetunionen hade nyligen fått kännedom om den spanska guldreserven. Republikens finansminister, Juan Negrín, förhandlade med ambassadör Rosenberg om att överlämna en stor del av det guld som stoppats undan i Cartagena för aktuella och kommande betalningar. Rosenberg rapporterade (15 oktober) att frågan i princip hade lösts. I allra största hemlighet, med Negrín på plats, övervakade NKVD-mannen Orlov, som talade engelska och framställde sig som representant för USA:s centralbank, överföringen från grottorna, varvid man förstas använde sig av de sovjetiska stridsvagnsförare som anlant några dagar tidigare. Den 25 oktober, samma dag som Stalin var tillbaka i Moskva, lastades 510 ton – runt 7 800 lådor som var och en vägde 75 kilo – till ett sammanlagt värde av 518 miljoner dollar på fyra fartyg med destination Odessa.

Under tiden beklagade sig Litvinov för Rosenberg över att ”den spanska frågan förstört våra relationer med England och Frankrike och utsatt tvivel i Bukarest och till och med i Prag”. Men Stalin lät sig inte kuschas: den 23 oktober tillkännagav Sovjetunionen – utan att lämna medlemskapet i non-interventionskommittén – att på grund av att de andra kränkt överenskommelsen kände man sig inte längre bunden av överenskommelsen om non-intervention.

⁶⁴ Den som rapporterade detta var den sovjetiske agenten Alexander Orlov. Rapporten refereras och citeras i John Costello and Oleg Tsarev, *Deadly Illusions*, London 1993, s. 255-6 och i Volodarsky, *Stalin's agent: the Life and Death of Alexander Orlov* a.a., s. 157

⁶⁵ Detta ”öppna brev” var formellt adresserat till den spanske kommunistledaren José Díaz (som ett svar på ett telegram från spanska KP till SUKP(b)). Stalin fortsatte: ”De [arbetsande i Sovjet] är av den uppfattningen, att Spaniens befrielse från de fascistiska reaktionärernas förtryck inte är någon privat angelägenhet för spanjorerna, utan hela den framskridna och framstegsvänliga mänsklighetens gemensamma sak.” Båda telegrammen återges i sin helhet i Komintern-tidskriften [Världen i dag - tidskrift för politik, ekonomi och arbetarrörelse](#), specialnummer 1938 om Spanien, s. 1 (de hade tidigare även återgetts i kommunistpressen). Se även Thomas, *Spanska inbördeskriget*, a.a., s. 374.

Fransmännen var skeptiska. ”Stalin har inga ideal”, klagade det franska utrikesministeriets generalsekreterare för britterna. För Stalin var det förstås motsatsen som gällde: den franska och brittiska passiviteten inför flagranta kränkningar av pakten som utfördes av det fascistiska Italien och Nazityskland hade fått honom att surna till beträffande västmakterna.

Denna oktober 1936 återvände den tyske Moskvaambassadören Schulenburg från sommarsemestern – och möttes av osedvanlig värme från sovjetisk sida, ända från gränsen till huvudstaden, ”som om ingenting alls hade hänt”. Han rapporterade till Berlin att Krestinskij var ”oerhört vänlig och inte alls sagt något om Nürnberg”. På Stalins inköpslista i Tyskland fanns pansarplåt, flygplanskatapulter, anordningar för avlyssning under vatten och krigsfartyg (till en kostnad av 200 miljoner riksmark). Sovjet var villigt att betala med mangan och krom enligt världsmarknadspriser, framgår det av ett tyskt memorandum (19 oktober). Den 20 oktober försåg Hitler Hermann Göring med fullt mandat att genomföra fyraårsplanen genom att prioritera vapenproduktion, stärka statens kontroll över exporten och uppnå självförsörjning på väsentliga råvaror, allt i syfte att minska importen (där viktig hårdvaluta gick åt) och verkningarna av en eventuell blockad. Sovjetiska handelsrepresentanter var hoppfulla, eftersom Göring verkade redo att utöva en direkt roll i den bilaterala handeln.

Har den äran, Sergo

Ordzjonikidzes dåliga hälsa försämrades ytterligare och hans höstvila borta från Moskva skulle visa sig oerhört stressande, tack vare Stalin. Medan bara 11 av de 823 högsta funktionärerna som tillhörde *nomenklaturen* (de tjänstemän som inte gick att avskeda utan centralkommitténs godkännande) i folkkommissariatet för tung industri hade blivit avskedade – och bara 9 arresterade – under kampanjen för att gå igenom partimedlemskapet på våren och sommaren 1936, skulle under årets sista kvartal 44 högre tjänstemän bli avskedade, 37 av dessa också uteslutas ur partiet och, med tre undantag, arresteras. I oktober 1936 lät Stalin arresteras Ordzjonikidzes äldre bror Papulija, första gången det hände för en medlem av politbyrån. Ordzjonikidze krävde att få träffa sin bror, men Lavrentij Berija, polismannen som blivit partichef i Georgien där Papulija arbetade, sade att det var möjligt först när utredningen var avslutad. Ordzjonikidze insåg att det nog inte var Berija utan Stalin som låg bakom det fängslandet. Den 8 oktober lät Stalin avskeda Kagonovitj medarbetare Jakob Livsjits från posten som vice folkkommissarie för järnvägarna och sex dagar senare blev han arresterad.

Den 24 oktober firades ”kamrat Sergos” femtioårsdag i översvallande och extravaganta former över hela landet. Men folkkommissarien för industrin var inte med vid den galaföreställning som anordnats nära hans datja i Kislovodsk (hustrun fick gå i stället). Stalin beordrade arrestering av Ordzjonikidzes tidigare medarbetare i Kaukasus, Stepan Vardanjan, nu partichef i Taganrog och tidigare ledare i det av bolsjevikerna återerövrade Georgien, samt Levan Gogoberidze, partisekreterare på en fabrik i området Azov-Svarta havet och tidigare partichef i Georgien. Har den äran, Sergo.

Hur långt Stalin skulle gå återstod att se. Den 25 oktober – efter två månaders frånvaro – återvände han till Moskva för att upptäcka att Associated Press i Moskva publicerat uppgifter om att han var sjuk eller rent av död. I vanliga fall var han mycket känslig för diskussioner om sin hälsa, men just den här dagen svarade han uppspelt: ”Så vitt jag kan förstå av pressen utomlands har jag sedan länge lämnat denna syndiga värld och flyttat över till nästa”, skrev Stalin till AP:s korrespondent. ”Eftersom det inte går att göra något annat än lita på utländsk press, om man inte vill bli struken från listan över levande människor, ber jag er att tro på dessa uppgifter och inte störa min frid i den tystnad som råder på andra sidan.” Den 26 oktober skickade den förtjuste AP-journalisten ett telegram till hemmaredaktionen om att ”Stalin vägrade förneka ryktena om sin död.”⁶⁶

Lasten med det spanska guldet nådde Odessa den 2 november och forslades därefter med tåg

⁶⁶ Journalisten var *Charles P. Nutter*, chef för AP:s Moskvabyrå.

till Moskva. Leveransen övervakades av Orlovs kusin, NKVD-agenten i Ukraina Zinovij Katznelson. Ytterligare guld värt 155 miljoner dollar (kring 2 000 lådor) skeppades till Marseille som förskott på vapenköp som spanjorerna hoppades kunna göra i Frankrike. En liten återstod fördes till en grotta i södra Spanien. En del av den lott som anlände till Sovjetunionen deponerades uppenbarligen i finanskommissariatets valv för ädelmetaller på Nastasinskijgränden den 6 november 1936, i lagom tid för firandet av revolutionsårsdagen. Orlov som övervakat transporten till sovjetisk hamn var då redan tillbaka i Spanien och firade den 7 november årsdagen av bolsjevikrevolutionen med bl a Koltsov och Goriev, i den senares svit på hotell Palace i Madrid.⁶⁷ Samtidigt hade Trotskij beordrat sin son i Paris att föra över sina arkiv till Internationella institutet för samhällshistoria på rue Michelet i Amsterdam, som leddes av mensjeviken Boris Nikolajevskij. Men Zborowski tipsade ryssarna och några dagar senare, natten mellan den 6 och 7 november, stals dokumenten (däremot rördes inga kontanter) – ännu en gåva till Stalin på revolutionsdagen.

Den 6 november övervarade Stalin i tsarens loge den traditionella föreställningen på Bolsjoj-teatern på revolutionsdagen och dagen därpå följde han paraden från toppen av Leninmausoleet. Bucharin och hans älskarinna⁶⁸, den 23-åriga Anna Larina, bodde i Stalins tidigare lägenhet i Kreml, där hustrun Nadja tagit livet av sig. Bucharin hade en pistol – som han fått av Vorosjilov och som bar den ironiska inskriptionen ”Till den proletära revolutionens ledare” – men han gjorde inget försök att begå självmord. Han stod fortfarande som chefredaktör i redaktionsrutan på *Izvestija* och hade därmed fått en inbjudan att vara med om firandet av revolutionsdagen, men bara längst ner på åskådarläktaren. Stalin fick syn på honom och skickade en vakt att bjuda upp honom och Larina till mausoleets topp, en gest som var avsedd att ses av alla – och som misstolkades som tecken på försoning. Enligt en annan version ska Bucharin inte långt därefter ha fått besök av några som kommit för att meddela att han skulle vräkas från Kreml. Plötsligt ringde det på den speciella telefonlinjen i Kreml: det var Stalin som bara ville höra hur det stod till. Bucharin informerade honom om att han skulle bli vräkt och Stalin verkade då reagera upprört och stoppade vräkningen. Stalin ägnade sig helt enkelt åt att tortera honom psykologiskt.⁶⁹

På revolutionsdagen var Ordzjonikidze tillbaka i Moskva, men den 9 november fick han en hjärtattack och förlorade medvetandet ett tag. Stalin svarade med att öka pressen och anordna en offentlig rättegång mot ”trotskistiska” sabotörer anklagade för att ha orsakat en gruvexplosion i Sibirien. Rättegången fick stort utrymme i tidningarna och stod direkt i strid med Ordzjonikidzes uppfattning om orsakerna till olyckshändelserna i industrin. Förräderi skulle framställas som allmänt förekommande. Den 5 november hade Malenkov rapporterat till Stalin att 62 f d ”trotskister” hade upptäckts i den centrala apparaten inom armén och militärakademierna. Tio dagar senare fick Gamarnik, chef för den politiska administrationen inom armén och biträdande folkkommissarie för försvarsfrågor, en lista på 92 ”trotskister” i Röda armén. Sammanlagt arresterades 212 ”trotskister” inom militären mellan augusti och december 1936, men där ingick bara 32 officerare och bara ett fåtal av dem hade högre rang än major. Trots påtryckningar från partihåll och flödet av angivelser valde militärledningen, som destabiliseringen oroad, en försiktig linje.

No pasarán!

Molotov och andra talare på revolutionsdagen hade skrävlat om att trotsa översittare och att fascisterna när de stötte på motstånd skulle dra sig för fortsatt expansionism. Men efter att på emotionella grunder ha bestämt sig för att stödja Franco, hade Hitler snabbt infört begräns-

⁶⁷ Orlov fick Leninorden för sin roll i överföringen av det spanska guldet till Sovjet.

⁶⁸ Att beteckna Anna Larina som Bucharins ”älskarinna” är missvisande, eftersom paret gifte sig 1934. Och 1936 föddes deras son Jurij.

⁶⁹ Anna Larina Bucharina, *I minnets labyrinter*, Stockholm 1991, s. 374-75, 411; Stephen F Cohen, [Bucharin och den ryska revolutionen](#), s. 295.

ningar på egen hand. Han hade försett dem med cirka 100 plan (jaktplan, bombplan) och nära 6 500 välutrustad militär personal, den s k Condorlegionen, men han vägrade att gå med på samma massiva truppinsatser som Mussolini och lät i stället nazisternas intervention helt underordnas den tyska krigsekonomin. Tyskland hade hittat ett ställe att sälja sina produkter till, och tack vare den monopolställning som man skaffat sig hos kuppmakarna erhöll man råvaror och annat som man var i så desperat behov av (järnmalm, svavelkis, koppar, wolfram, livsmedel) utan att behöva offra de krympande tillgångarna på hårdvaluta.

Den 8 november 1936 inledde Francos trupper söderifrån sin attack mot Madrid. Franco hade uppskjutit offensiven medan han arbetat på att göra sig till *Caudillo*, ett slags spansk motsvarighet till Führer eller Duce. Dröjsmålet hade gett den sovjetiske militäre rådgivaren Goriev möjlighet att organisera försvaret. Samma dag anlände de förstas trupperna från Internationella brigaderna till Madrid. Men tyska och italienska plan hade bombat Spanien i hundra dagar och när Madridfronten såg ut att vara på väg mot sammanbrott hade republikens regering skyndsamt räddat sig i säkerhet i Valencia. Men huvudstaden måste försvaras. Banderoller hängdes upp: **No pasarán** ("De ska inte komma förbi"), en spansk översättning av den franska parollen vid Verdun 1916. Under tiden hade Molas armé börjat samla sig till en attack från nordväst. Och när Mola i oktober 1936 fått frågan om vilken av hans fyra kolonner som skulle erövra huvudstaden hade han svarat: "Den femte kolonnen." Mola menade att sympatisörer till nationalisterna skulle störta republiken från insidan.

Möjligheten av undergrävande verksamhet av det slaget hade den sovjetiska personalen naturligtvis räknat med. I sin dagbok hade Koltsov oroligt noterat (4-6 november 1936) att "8 000 fascister finns utplacerade i flera fängelser runt Madrid", medan däremot republikens inrikesminister föreföll obekymrad och själv lät sig evakueras. Att praktiskt klara av att evakuera flera tusen fångar var ett skrämmande perspektiv. Fångarna bands samman utan att få med sig några ägodelar och lastades på olika transportfordon – för att sedan, efter vägen, bli tvingade att lämna bussarna, utsättas för verbala övergrepp och slutligen bli avrättade av grupper av kommunister, anarkister och enheter ur den reguljära armén. Bybor tvingades att gräva massgravar. Avrättningarna, som pågick sporadiskt i flera veckor, innebar att drygt 2 000 fångar dödades utan rättgång i den värsta av många massakrer i den republikanska zonen.⁷⁰ Det skedde på order av ledande spanska kommunister och deras sovjetiska rådgivare, Goriev, Orlov och Koltsov. Hur många av dessa fångar som var nationalisterna redo att gå ut i strid om de försågs med vapen kommer ingen någonsin att få veta. Hur som helst såg aldrig någon femte kolonn dagens ljus och Molas försök till kvickhet skulle bli odödlig.

Madrid hamnade under tillintetgörande eldgivning i tio dagar och brandbomber exploderade på torget. Men sovjetiskt flyg hade brutit nationalisternas herravälde i luften: det gick inte längre att ostraffat bomba Madrid på låg höjd. Italienska Fiat CR-32 och tyska Heinkel He-51 skulle inte vara någon match för de mer lättmanövrerade I-15 och I-16, medan sovjetiska SB bombplan var klart överlägsna de omtalade Junkers Ju 52. Sovjetiska piloter gav prov på uthållighet och mod (samtidigt som de skaffade sig ovärderliga erfarenheter, på hemmaplan hade de inte haft några vidare möjligheter att öva sig). Inte mindre avgörande var att sovjetledda motoriserade enheter, med lätta stridsvagnar av typ T-26, gjorde att priset blev högt för alla nationalistiska planer på framryckning. Sovjetisk stridsvagnspersonal led svåra förluster i Spanien: 34 döda och 19 saknade, offren uppgick till en av sju. Den 18 november erkände Tyskland och Italien formellt Francos nationalistiska regering, men fem dagar senare avbröt Franco den direkta attacken mot Madrid. Moralen var försvagad. "Det är färdigt med oss" sade en nationalistisk officer till en tysk militär observatör. "Vi klarar inte av att hålla någon ställning om de röda skulle vara kapabla till motangrepp" I själva verket var den republikanska sidan alldeles för rådbråkad för att vara i stånd att sätta igång en avgörande motoffensiv.

⁷⁰ I detta sammanhang bör det påpekas att den vita terrorn var betydligt mer omfattande än den röda.

Även om han drevs av sin fixering vid Trotskij gjorde kvaliteten på den materiel Stalin sålt till Spanien att han också gärna ville stoltsera med det. Genom att hindra Franco från att erövra Madrid hade Röda armén verkligen visat sin förmåga inför alla skeptiker runt om i världen. Fransmännen noterade det sovjetiska flygets insatser i försvaret av Madrid och britterna de sovjetiska prestationerna över huvud taget. ”Den sovjetiska regeringen har räddat regeringen i Madrid som alla var säkra på skulle kollapsa” sammanfattade undersekreteraren vid brittiska Foreign Office. ”Sovjets intervention har verkligen fullständigt förändrat läget.” På sovjetiskt håll var upprymdheten stor. ”Och idag tågade inte Franco in i huvudstaden”, jublade Koltsov den 25 november 1936.

Socialistisk ”demokrati”

Just den dagen öppnades en urtima (=extraordinär) åttonde sovjetkongress, med 2 016 delegater närvarande (varav 409 var kvinnor), i det Stora Kreml-palatset i Moskva. Stalins långa tal – som för första gången direktsändes i sovjetisk radio och avslöjade hans mjuka georgiska accent för miljontals lyssnare – handlade om ett utkast till en ny författning, som behövdes, sade han, på grund av förändringar i samhällsstrukturen.⁷¹ Han hade börjat fundera på en ny författning redan sommaren 1934 (från sin semestervistelse då hade han begärt en kopia av den rådande författningen från 1924). Han hade tillsatt en kommission, där han själv var ordförande och som studerade utländska författningar. ”Bakom Kremls murar pågår arbetet att ersätta den sovjetiska författningen med en ny, som enligt Stalins, Molotovs och andras uttalanden kommer att bli ’den mest demokratiska i världen’”, hade Trotskij skrivit i maj 1936 och tillagt att ”Ingen känner ännu så länge till utkastet till konstitution”.⁷² Men i juni 1936 hade Stalin låtit publicera förslaget och planerat flera månaders diskussioner om det. Sovjetisk propaganda behandlade det till övermått och hävdade att det under hösten 1936 hade genomförts en halv miljon möten där 51 miljoner invånare deltagit.

Den nya författningen gjorde slut på laglig diskriminering av ”tidigare personer” (kulaker, präster), vilket orsakade en hel del kritik i partileden. Den förändrade valsystemet till sovjeterna från indirekt till direkt, från begränsad till allmän rösträtt (f d kulaker återfick rösträtten) och från öppna till hemliga val. Den största nyheten var att den räknade upp en mängd individuella och sociala rättigheter (pensioner, gratis hälsovård, utbildning). Mensjevikpressen utomlands konstaterade förvisso att den terroristiska kommunistiska diktaturen inte hade några planer på att likvidera sig själv, men spekulerade ändå om att författningen kunde ge plats åt nya politiska krafter.

Sovjetiska tjänstemän var sysselsatta med att organisera de offentliga debatterna, men en del personer tog tillfället i akt. Kollektivbönder uttryckte sitt hat mot betalningen in natura efter antalet arbetsdagar och krävde att i stället få betalt i kontanter, som arbetarna i städerna. Någon föreslog att parollen ”Den som inte arbetar skall heller inte äta” skulle ersättas med ”Den som arbetar skall äta”. En student vid en läkarutbildning i Zaporozje (Ukraina) uppgavs ha sagt, ”I Sovjetunionen har vi ingen demokrati och kommer inte att få det, allt sker och kommer att ske efter vad Stalin dikterar. Vi kommer varken att få pressfrihet eller yttrandefrihet”. När han blivit arresterade försökte några studentkamrater smuggla in ett brev till honom i fängelset där de berömde hans mod. Författningens artikel om religionsfrihet satte fart på petitioner från ortodoxt troende om att kyrkorna skulle öppnas igen. Det vimlade av önsketänkande och missförstånd om att författningen återinförde rätten till privategendom, att kulakerna skulle få återvända till sina byar, att bönderna skulle få leva ”som förut”, att Stalin tänkte avskaffa partiet eftersom han inte kunde lita på det och införa presidentstyre, som skulle leda till ännu mer politisk terror (i linje med mordet på Kirov).

⁷¹ J V Stalin, ”Om förslaget till Sovjetunionens författning”, återges bl a i samlingsverket *Leninismens problem*, Moskva 1951, s.777-815

⁷² Trotskij, [Sovjetunionens nya konstitution](#)

I utkastet ersattes kategorin ”proletariat” med ”folket”, något som Trotskij talade nedsättande om som ytterligare ett tecken på att man lämnat socialismen och installerat en ny härskande klass av ”byråkrater” (dold bakom termen ”intelligentia”).⁷³ ”I ett privat samtal medgav Stalin att vi inte längre hade någon proletär diktatur”, skulle Molotov senare erinra sig. ”Han sade det inte bestämt, men han sade det. Bara till mig.”⁷⁴ Stalins tal på åttonde sovjetkongressen var dock kategoriskt. ”År 1917 störtade Sovjetunionens folk bourgeoisien och upprättade proletariatets diktatur, upprättade sovjetmakten”, sade han. ”Det är ett faktum och inget löfte. Sedan likviderade sovjetregeringen godsägarnas klass och överlämnade mer än 150 miljoner hektar f.d. godsägar-, krono- och klosterjord till bönderna, och detta utöver den jord, som redan förut befann sig i böndernas händer. Det är fakta och inget löfte. Sedan exproprierade sovjetmakten kapitalistklassen, tog ifrån den bankerna, fabriker, järnvägarna samt övriga produktionsverktyg och -medel, förklarade dem för socialistisk egendom och ställde arbetarklassens bästa män i spetsen för dessa företag. Det är ett faktum och inget löfte.”⁷⁵ Han tillade att industrialisering och kollektivisering omvandlat samhällsstrukturen och försett Sovjetunionen med två icke antagonistiska klasser (arbetare och bönder) och ett socialt skikt (intelligentian). Detta var den första auktoritativa analysen av sovjetsamhället i klasstermer.

Författningen strävade efter att stärka den socialistiska rättsstaten – där lagen skulle råda – en seger för riksåklagaren Vysjinskij. Den centraliserade statsapparaten ytterligare (något som till stor del utelämnades i de offentliga diskussionerna). Olika utkast hade angett att Sovjetunionens regering skulle utöva jurisdiktion över jord, vatten och naturtillgångar och att beslut i folkkommissariernas råd skulle vara bindande för delrepublikerna. Författningen ersatte de periodvisa sovjetkongresserna med ett permanent Högsta sovjet, som alla lagar i delrepublikerna skulle underställas (strafflagen var fortfarande republikernas privilegium). Den Ryska federativa socialistrepublikens fysiska omfång reducerades avsevärt genom att två av dess autonoma etniska republiker blev fullvärdiga delrepubliker i unionen – Kazachstan och Kirgizistan – medan en tredje (Karakalpak) inlemrades i Uzbekistan. Detta ökade antalet centralasiatiska delrepubliker till fem. Sydkaukasiska federationen upplöstes för att ingå i delrepublikerna Georgien, Armenien och Azerbajdzjan, vilket gjorde att antalet delrepubliker i unionen blev elva. För första gången fastställdes att kommunistpartiet var ”det arbetande folkets förtrupp i kampen för att stärka och utveckla det socialistiska systemet” och ”den ledande kärnan i alla det arbetande folkets organisationer, både allmänna och statliga”. Detta framgick inte i avsnittet om staten, utan i det som handlade om ”allmänna organisationer”.

I sitt tal försökte Stalin tillbakavisa kritiken i den ”borgerliga” pressen och offentliggjorde därmed skarp kritik som annars inte varit tillgänglig för den sovjetiska allmänheten. Fascistiska kritiker, avslöjade han, hade avfärdat den sovjetiska författningen som ”ett tomt löfte i syfte att dra igång en välkänd manöver och lura folk”. Stalin avslöjade vidare att ”borgerliga” kritiker på vänsterkanten gjorde gällande att Sovjetunionen gjort en högersväng, bort från proletariatets diktatur och mot att ansluta sig till samma läger som borgerliga länder. Han replikerade att det inte skett något skifte, utan en ”övergång ... till ett mer flexibelt ... system för att stärka statens styrning av samhället”. Framför allt, sade Stalin ”talas om demokrati. Men vad är demokrati? I de kapitalistiska länderna, där det finns antagonistiska klasser, är demokratin i sista hand demokrati för de starka, demokrati för den besittande minoriteten. I Sovjetunionen däremot är den demokrati för de arbetande, dvs demokrati för alla”. ”Därför tror jag”, sammanfattade han, ”att Sovjetunionens författning är den enda fullkomligt demokratiska författningen i världen”.⁷⁶

⁷³ Trotskij, [Den förrådade revolutionen](#), kapitlet ”Sovjetunionen i den nya konstitutionens spegel”. OBS att Trotskij inte alls betecknade den sovjetiska byråkratin som en ”ny härskande klass”. Han avvisade uttryckligen en sådan tolkning. Kotkin demonstrerar här att han inte satt sig in i Trotskijs tänkande när det gäller denna fråga.

⁷⁴ Felix Chuev, *Molotov Remembers*, Chicago 1993, s. 205

⁷⁵ Stalin, a.a. s. 797

⁷⁶ Stalin a.a., s. 801

Allt klarnar

Samma dag som kongressen invigdes hade *Pravda* utropat Stalin till ”geniet i en ny värld, tidens visaste man, kommunismens store ledare” och därefter förklarat att hans tal om författningen var ett genombrott för hela mänskligheten. Stalins rapport till sextonde partikongressen (1930) hade publicerats i en upplaga på 11 miljoner (24 språk) och den till sjuttonde partikongressen (1934) i 14 miljoner (50 språk), men talet vid sovjetkongressen trycktes i 20 miljoner. ”Ingen bok i världen har någonsin färdigställts i samma fart på tryckpressarna”, meddelade *Pravda* den 26 november 1936.

Samtidigt som Stalin höll sitt sprudlande tal om författningen undertecknade Joachim von Ribbentrop, Tysklands ambassadör i Storbritannien men också befullmäktigad minister, Anti-kominternpaktens med Japans ambassadör Kintomo Mushanokōji. Undertecknandet ägde inte rum på utrikesministeriet utan på Ribbentrops Büro för att framhålla paktens ideologiska betydelse. Ribbentrop läste upp ett uttalande inför pressen (ögonvittnet William Shirer betecknade det som en ”harang”) där Tyskland och Japans förklarade sig ”inte längre kunna tolerera de kommunistiska agitatorernas intriger” och att deras pakt utgjorde ”en vändpunkt i den kamp alla laglydiga och civiliserade nationer för i kampen mot sönderfall”.

För Japan, som var angeläget om att hålla tillbaka Sovjetunionen samt få fria händer i Kina, var detta landets första mer betydande överenskommelse med någon europeisk makt sedan den anglo-japanska alliansen upphört 1920. Egentligen var avtalet ett litet mirakel med tanke på de inre stridigheter, dåliga relationer, misstron och juridiska motsättningar som rådde i den japanska regeringen. Japanska tidningar gav inte prov på någon vidare entusiasm (”skapa ljumma vänner till priset av glödheta fiender”, skrev *Nichi Nichi*). Framför allt hade den japanska armén nitiskt försökt få bindande åtaganden gentemot Sovjetunionen, men bara uppnått ”konsultationer”. Likväl hade det skapats samarbete på underrättelseområdet med den tyska arméledningen med fokus på Röda armén.

Hitler uppskattade det genombrott som avtalet innebar propagandamässigt och hoppades att man också skulle få Storbritannien med sig. Enligt greve Ciano, som i oktober 1936 åkt på sitt första officiella besök i Tyskland, hade Hitler då sagt, ”Om England inser att det sakta men säkert bildas en gruppering av länder som är beredda att göra gemensam sak med Tyskland och Italien under anti-bolsjevismens banér, om England känner att vi har en organiserad gemensam front i Fjärran östern ... kommer man där inte bara att avstå från att gå ut i krig mot oss, utan också försöka få till stånd överenskommelser och en samsyn med detta nya politiska system”. För Stalin låg det en mycket djup ironi i denna pakt med tanke på hur han snävat in Kominterns möjligheter att manövrera i både Spanien och Kina.

Stalin var redan underrättad. Överste Eugen Ott, Tysklands militärattaché i Tokyo, hade på våren 1936 via sina kontakter i den japanska armén fått vetskap om de hemliga förhandlingar som pågick i Berlin. Ott anförtrode sig till Richard Sorge, den sovjetiske spionen på tyska ambassaden i Tokyo, som vidarebefordrat det hela till Moskva. Den publicerade texten bestod av två kortare stycken. Men Sorge hade rapporterat att där också fanns ytterligare ett som hemlighållits. Till att börja med trodde han felaktigt att det handlade om en militär allians. Men han lyckades fotografera hela texten och sända den till Shanghai, där den plockades upp av en sovjetisk kurir. Den hemliga delen angav att om endera Tyskland eller Japan skulle ”utsättas för en oprovocerad attack av Sovjetunionen” skulle båda ”vara förpliktigade att inte vidta några åtgärder som kunde åstadkomma en lättnad i läget för Sovjetunionens”. Viktigast var att den hemliga klausulen förband de båda parterna ”att inte utan ömsesidigt samtycke sluta några politiska fördrag med Sovjetunionen i strid med överenskommelsens anda”.⁷⁷

De sovjetisk-tyska relationerna hade nu nått sitt lågmärke. Stalin hade i november beordrat en

⁷⁷ William L Shirer, *Det tredje rikets uppgång och fall* del 2, Stockholm Forum, 1961, s 31-2; Alan Bullock, *Hitler: en studie i tyranni*, Stockholm Prisma 1978, s. 337-9.

våg av arresteringar av tyska medborgare i Sovjetunionen och tycks ha haft planer på en särskild Moskvarättegång mot en del av dem. Den 29 november sade Molotov till delegaterna på sovjetkongressen, ”Vi hyser inga andra känslor än vänskap och genuin respekt för det stora tyska folket, däremot skulle herrar fascister bäst inkluderas i den nation, eller ”högre ordning”, som brukar kallas de moderna kannibalernas ’nation’.”

Dagen före Molotovs anförande hade Goebbels vid ett hemligt möte med Nazipressen själv säkert förkunnat, att nazism och bolsjevism aldrig kunde samexistera, en av dem måste gå under. ”Det finns ingen återvändo” anförtrorde han sin dagbok (1 december) apropå Hitlers planer. ”Han har dragit upp taktiken mot de Röda. Spanien har fått status av en affär av global betydelse. Frankrike nästa offer. Blum en övertygad agent för Sovjet. Sionist och förstörare av världen. Den som än går segrande ur Spanien skaffar sig stort anseende ... De auktoritära staterna (Polen, Österrike, Jugoslavien, Ungern) är inte säkra. De enda riktigt anti-bolsjevikiska staterna är Tyskland, Italien och Japan. Därför, överenskommelser med dem. England kommer att ansluta sig när krisen utbryter i Frankrike. Ingen kärleksaffär med Polen men en resonemangsrelation.”

I slutet av november producerade brittiska Foreign Office ett internt memorandum om exproprieringen och kollektiviseringen av brittiska företag i Spanien. Slutsatsen var att ”det framgår klart att alternativet till Franco är kommunism influerad av anarkism, och ... [det] anses vidare att om den sidan segrar i Spanien kommer det att spridas till andra länder, främst Frankrike”.

Blums folkfrontsregering var för sin del inbegripen i en het intern debatt om den fransk-sovjetiska alliansens framtid och Potjomkin, det sovjetiska sändebudet, förordade tålmod. Men Stalins spioner hade försett honom med den franske general Schweisguths memorandum, där han gav Röda armén lågt betyg. ”På grundval av mycket tillförlitlig information som vi kommit över är jag tvungen att meddela till er kännedom att arméledningen i Frankrike kraftigt motsätter sig en fransk-sovjetisk [militär] pakt och talar öppet om detta.” Litvinov hade skrivit till Potjomkin: ”Under inga omständigheter vill vi skynda på förhandlingarna och inte heller vill vi få dem att misstänka att vi tänker dra oss ur.” En osignerad ledare i *Izvestija* – skriven av Molotov – fördömde Anti-kominternpakten och förklarade trotsigt, ”Vi måste helt och hållet förlita oss på vår egen styrka”.

Ett gåtfullt plenum

Efter den tysk-japanska Anti-kominternpakten, samt brittiska och franska försök att göra Hitler, Mussolini, och nu möjligen också Franco, till lags sammankallade Stalin ett plenum med centralkommittén den 4 december. Det skulle emellertid inte ägnas de växande utrikespolitiska utmaningarna – som det nästan aldrig tilläts några diskussioner om i det organ som nominellt var landets politiska beslutsorgan – utan häftiga anklagelser om förräderi. Dagen innan hade Jezjov hållit ett längre anförande inför en konferens med NKVD-agenter i huvudstaden, i sig ett talande exempel på vad som gällde, där han hotfullt konstaterat: ”Jag anser att vi inte fullt ut utrett den trotskistiska linjen inom militären ... Ni känner ju väl till hur cheferna för imperialistiska underrättelseorgan försöker skapa agentnätverk i vår armé ... Vi upptäcker splittrings- och sabotageorganisationer i industrin. Vad får oss då att tro att det inte skulle gå att göra samma sak inom armén? Det finns större möjligheter där, inte färre, än i industrin.”

Stalin överlät den viktigaste rapporten på plenarmötet (”Om trotskisternas och högerans antisovjetiska organisationer”) till Jezjov och medan denne hudflängde zinovjeviter och trotskister utropade någon ”Och Bucharin då?”. Jezjov tog det på studs vilket i sin tur nästan omedelbart fick Stalin att avbryta: ”Vi måste tala om dem [högerans]”. Berija inflikade: ”Där har vi en skurk åt er!” I ett hemligt cirkulär hade Stalin den 29 juli 1936 förnekat att trotskisterna skulle stå för något som helst positivt program, men nu fastslog han att de vänsteristiska

trotskisterna delade högers ”program” för att återupprätta kapitalismen.⁷⁸ Bucharin undrade upprört hur han skulle kunna försvara sig mot sådant förtal. ”Tror ni verkligen att jag skulle kunna ha något gemensamt med sådana statsfiender, med dessa sabotörer, med detta avskum, efter trettio år i partiet?”, ropade han till Stalin. ”Det här är ren galenskap.” När Bucharin påpekade att det varit fysiskt omöjligt för honom att delta på möten med zinovjeviter och trotskister invände Molotov: ”Du låter som en advokat.”⁷⁹

När Jezjov hänvisade till en tjänsteman i transportsektorn som ”fiende” avbröt Stalin för att specificera att den anklagade var ”tysk spion – i själva verket har han fått pengar i utbyte mot information av den tyska underrättelsetjänsten – han var spion”. Vänd till Bucharin förlöjligade Stalin självmord som utpressning från oppositionens sida: ”Här har vi ett av de enklaste sätten då man strax innan man dör, innan man lämnar denna värld, kan spotta partiet i ansiktet och bedra folk en sista gång”, förklarade Stalin och nämnde Tomskij. En annan var den 32-årige partifunktionären Veniamin Furer, som på hösten 1936 tagit sitt liv på en datja i Osinki utanför Moskva sedan hans vän Jakob Livshits – Kaganovitj närmaste man inom kommissariatet för järnvägar – hade blivit arresterad som ”trotskist”. Furer, den uppåtgående stjärnan som levererat en energisk hyllning till stalinistisk ledarstil på sjuttonde partikongressen, hade ett kort tag 1923 ställt sig på Trotskijs sida. Då Stalin var i Sotji på semester hade ärendet hamnat hos Kaganovitj. ”Han gick fram och tillbaka och började snyfta högt och ljudligt”, skulle Nikita Chrusjtjov, en annan av Kaganovitj protegéer, erinra sig. ”Efter att ha läst brevet var han helt ifrån sig en lång stund.” Kaganovitj hade gett instruktioner om att brevet skulle spridas till alla politbyråmedlemmar. Men nu, på plenum, hånade Stalin Kaganovitj på ett grymt sätt. ”Ett sånt brev han lämnade efter sig” kommenterade han Furers självmord med. ”Man läser det och ögonen fylls av tårar.”⁸⁰

I ett memorandum till politbyråns medlemmar den 4 december 1936 skällde Stalin ut Ordzjonikidze för att ha dolt den brevväxling han för länge sedan haft med [Vissarion] ”Besov” Lominadze, som postumt utpekats som fiende efter att ha begått självmord året innan då han var partichef i Magnitogorsk. Anklagelsen för att ha undanhållit information för centralkommittén var en av de mest hotfulla Stalin brukade komma med. Ett annat irritationsmoment var att det brev Lominadze lämnat efter sig hade lästs upp för Ordzjonikidze på telefon av Lominadzes närmaste man i Magnitogorsk och att Ordzjonikidze beslutat att utbetala en pension till Lominadzes änka och pengar till deras son (som hette Sergo för att hedra Ordzjonikidze). Stalin förfogade över information om att Ordzjonikidze baktalat honom för sina kumpaner Mamia Orachelasjvili och Sjalva Eliava. På plenarmötet stämde Ordzjonikidze in i de giftiga attackerna på Bucharin.

På kvällen den 5 december avslutades sovjetkongressen med att enhälligt anta den nya författningen. Följande dag hade en hyllning i massomfattning anordnats på Röda torget. Den 7 december fortsatte plenarmötet. Trots den hätska stämningen slutade det utan några uteslutningar och än mindre några arresteringar. Stalin föreslog att ”frågan om Bucharin och Rykov skulle bordläggas” och beslut fattas vid nästa plenum.⁸¹ Ytterligare ett mysterium var att detta plenarmöte, till skillnad från alla andra på 1930-talet, inte alls omnämndes i tidningarna. Men samma tidningar satte nu igång en alltmer våldsam kampanj mot Bucharin och Rykov. Särskilt anmärkningsvärt var att mycket av gallan spreds av *Izvestija*, som Bucharin fortfarande formellt stod som chefredaktör för. ”Min moral befinner sig på en sådan nivå att jag bara är

⁷⁸ Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., s. 304-8, återger ett längre utdrag ur Jezjovs tal. Stalins inpass på s. 306.

⁷⁹ Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., s. 309-12 (Bucharins tal)

⁸⁰ Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., 321-2 (med bl a Stalins kommentar om Furer-fallet); Vadim Z. Rogovin, *Stalin's Terror of 1937-38: Political Genocide in the USSR*, Mehring Books, 2009, s. 143 (utförligare om Kaganovitj).

⁸¹ Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., 303-24 (CK:s plenarmöte i december 1936).

till hälften vid liv”, skulle Bucharin skriva i ett brev.⁸²

Kidnappning

Stalin gjorde bedömningen att ett kommunistiskt maktövertagande i Kina aldrig skulle kunna leda till en regim som var tillräckligt stark för att stå emot den japanska militären. Efter att de kinesiska kamraterna bildat revolutionära sovjeter, mot Moskvas inrådan, lät han Dimitrov betona ”sovjeter – bara i städer och inte som maktorgan, utan snarare som massorganisationer. Utan några konfiskeringar”. Men ”enhetsfronten” liknade mest ett sandlott. Nationalisterna var heller inte intresserade.⁸³ Ett japanskt sändebud anlände till Nanking, nationalisternas huvudstad, på ett krigsfartyg och krävde att Kina skulle ge Japan rätt att placera trupper överallt i Kina i kampen mot kommunisterna. Chiang Kai-shek vägrade att personligen leda förhandlingar om detta och sändebudets samtal med Chiangs utrikesminister ledde ingenvart (Chiang insisterade på att Japan skulle respektera Kinas administrativa integritet i norra Kina, som Japan fortsatte att kränka). Men rykten om att Kina kanske skulle ansluta sig till Anti-kominternpakten hade gjort Stalin orolig. Chiang intensifierade också sin kampanj för att utplåna kommunisternas bas i Shaanxi och krävde samtidigt, under förhandlingar med dem i Shanghai, att de helt och hållet skulle underställa sin Röda armé under Nankingregeringen.

Händelserna ute på fältet hade emellertid sin egen dynamik – och deras betydelse kunde vara större än Spanien, för Stalin och för världen.

Krigsherren Zhang Xueliang, känd som Unge marskalken, hade rest först till Italien och sedan till Tyskland. Han hade först uppvaktat Mussolini, därefter Hitler och Göring, om hjälp mot Japan. I Frankrike hade han träffat Litvinov och bett att få träffa Stalin i Moskva. Stalin vägrade, eftersom han inte ville komplicera sina relationer med Japan. Zhang återvände till Kina och inledde senare förhandlingar med kommunisterna, en av hans samtalspartners var Zhou Enlai, som fick den unge marskalken att inte bara upphöra med operationerna mot de kinesiska kommunisterna, utan dessutom att förse dem med vapen. Kommunisterna resonerade om att i hemlighet göra Zhang till partimedlem. I november 1936 skrev Zhang till Chiang Kai-shek och uppmanade honom att på allvar ingå en enhetsfront med kommunisterna mot Japan. I december for Zhang personligen till Nanking för att rapportera om de upproriska stämningarna bland hans trupper i Shaanxi, som det var tänkt skulle angripa kommunisterna, och förnyade sina vädjanden. Enligt Zhang ska Chiang då ha sagt att om regeringen upphörde med att bekämpa kommunisterna för att i stället inrikta sig på japanerna skulle det sluta med att kommunisterna tog makten i landet.

Chiang beordrade Zhang att intensifiera ”kampen mot banditerna” och göra slut på kommunisterna. Men Zhang uppmanade Chiang att fara till Xi’an och samtala med soldaterna i Shaanxi och Manchuriet. Chiangs medarbetare varnade honom, men att utsätta sig för fara var något som tidigare stärkt Chiangs anseende och han bestämde sig för att åka. Zhang rapporterade i allmänna termer per telegram till Mao, vars ”particenter” hade tagit sin tillflykt till fuktiga grottor (en livvakt blev stungen av en skorpion). Chiang flög iväg till Xi’an med några extra livvakter och en grupp officerare och tog in på en kurort med varma källor, en liten murinhägnad enklav drygt en och en halv mil utanför Lintong, centralort i distriktet. I en gammal envåningspaviljong tog Chiang emot delegationer från arméerna i Shaanxi och Nordost (Manchuriet). I gryningen den 12 december, dagen då avresan var planerad, stormade 200 man ur Zhangs personliga vaktstyrka det inhägnade området. Många av Chiangs livvakter dödades vid eldstriden. Chiang hörde skottlossningen, fick veta att angriparna hade pälsmössor (de manchuriska truppersnas huvudbonad), kröp ut genom ett fönster, klättrade över den höga muren och sprang längs en torrlagd vallgrav uppför en karg kulle, med bara en

⁸² Citatet från ett Bucharin-brev till Stalin. Mer om detta, se Vadim Z. Rogovin, 1937: *Stalin's Year of Terror*, Mehring Books, 1998, s. 179-80. Bucharins namn togs bort från listan med *Pravda*-redaktörer 16 januari 1937.

⁸³ *Diary of Georgi Dimitrov*, a.a., s. 37 (26 november) och s. 40 (9 december).

livvakt och en medhjälpare i följe. Han snubblade och föll, tappade löständerna och skadade sig i ryggen och gömde sig i en grotta i ett snötäckt berg. Morgonen därpå tillfångatogs Kinas ledare – skakande, tandlös och barfota med en kapp över nattskjortan.

Huruvida Zhang agerade på eget bevåg eller i samspel med kommunisterna är oklart. Han var en opiumberoende playboy – en älskarinna var Mussolinis dotter – men också en antijapansk patriot. Kanske hade han i sina allvarliga försök att få till stånd en enhetsfront snärjts in i Zhous och Maos intriger. Den sluge Chiang hade för sin del förhandlat i ont uppsåt med Zhou Enlai (Chiangs tidigare politiske kommissarie vid den Sovjetfinansierade militärhögskolan i Whampoa på 1920-talet). Nyheten om att Chiang skulle arresteras – eller bli varnad – i Xi'an hade nått Maos improviserade högkvarter via den förfallna byn Bao'an tidigt på morgonen den 12 december. Hans sekreterare överlämnade telegrammet till honom. ”Efter att ha läst det utbrast [han] glädjestrålade: Vad sägs om det! Nu är det dags att sova. Vi kommer att få goda nyheter i morgon!”⁸⁴

Chiang var mållös över att ha blivit placerad i förvar (han uppger att han ska ha sagt till dem som tog honom till fånga: ”Jag är Generalissimo. Döda mig, men utsätt mig inte för någon vanära”). Zhangs chefslivvakt förde Chiang till en bil och man gav sig iväg mot ett regeringskontor i Xi'an. Zhang stod i givakt medan han vände sig till honom som överbefälhavare. ”Jag önskar framlägga mina åsikter för ers excellens, generalissimon”, sade Zhang till sin fånge och vädjade till denne att samarbeta med kommunisterna i en patriotisk koalition. Zhang lät medarbetare göra utkast till formella förslag om en enad ”Nationell räddningsregering”, ett omedelbart slut på inbördeskriget och frigivning och benådning av alla politiska fångar. Han begärde också att kommunisterna skulle inbjudas att skicka en delegation till Xi'an. Chiang fördömde honom flera gånger som upprorsman. ”Ert dåliga humör”, svarade Zhang, ”är alltid orsak till bekymmer.”

Det överraskande tillfångatagandet av Chiang såg ut att kunna ge Moskva en chans att misskreditera honom som inkompetent i det anti-japanska korståget och utkräva hämnd. Det här handlade ju ändå om den Chiang som förödmjukat Stalin genom massakern på kinesiska kommunister 1927 och som därefter i det närmaste krossat Kinas Röda armé i en rad obarmhärtiga inringningskampanjer. Nyheten nådde Moskva den 13 december. ”Optimistisk, gynn-sam bedömning angående Zhang Xueliang” jublade den normalt återhållsamme Dimitrov i sin dagbok.⁸⁵ Dimitrovs kinesiske medarbetare i Komintern erinrade sig att ”det inte gick att hitta någon alls” som inte ansåg att ”vi måste göra slut på Chiang”. Manuilskij, tillade han, ”gnuggade händerna, omfamnade mig och utropade: Vår käre vän har tillfångatagits, aha!” Samma dag var Mao ännu muntrare. ”Chiang står i blodskuld till oss hög som ett berg”, har han citerats för att ha sagt vid ett möte i sin grotta. ”Nu är det tid att göra sig kvitt blodskulden. Chiang måste föras till Bao'an och ställas inför rätta.”⁸⁶ Mao skickade lyckönskningar till Zhang, som han kallade ”nationens ledare i kampen mot Japan”.

Nu låg Kinas öde, och rent av hela Asiens, i Stalins händer.

Kina i vågskålen

Den 14 december 1936 hade Dimitrov ett möte med topparna inom Komintern. Efteråt skrev han till Stalin att de kinesiska kommunisterna hade kommit nära Zhang, trots att Komintern varnat för hans opålitlighet. Han skrev också att ”det var svårt att föreställa sig att Zhang Xueliang skulle ha gett sig in på detta äventyr utan att ha rådgjort med dem”.⁸⁷ Runt midnatt

⁸⁴ Alexander V. Pantsov with Steven I. Levine, *Mao: the real story* (New York : Simon & Schuster, 2012), s. 299. Sekreteraren var Ye Zilong som redovisade händelsen i sina memoarer.

⁸⁵ *Diary of Georgi Dimitrov*, a.a., s. 41 (anteckning 13 december)

⁸⁶ Många författare ger detaljer om dessa händelser. Bland dem kan nämnas Edgar Snow, i *Random Notes on Red China, 1936-1945*, Cambridge 1957, s. 1; Philip Short, *Mao: a life*, London 1999, s. 346-8; Otto Braun, *A Comintern Agent in China, 1932-1939*, Stanford 1982, s. 183.

⁸⁷ Dallin and Firsov, *Dimitrov and Stalin – Letters...*, a.a. s 106 (se även noten).

blev han uppringd av Stalin: ”Är det som pågår i Kina något som du gett tillstånd till? Det här är den största tjänst överhuvud taget som någon kunde göra japanerna. Vem är den här Wang Ming du frekventerar? En provokatör? Han ville skicka ett telegram om att Chiang Kai-shek skulle dödas” (Wang Ming, egentligen Chen Shaoyu, född 1904, ledde Kinas Komintern-delegation i Moskva). När Dimitrov förklarade sig vara oskyldig sade Stalin, ”Jag ska hitta telegrammet åt dig”. (Sannolikt hade det aldrig funnits något sådant telegram: Stalin var felinformerad eller försökte skrämja Dimitrov till reträtt.) Lite senare var det Molotov som ringde chefen för Komintern: ”Kom till kamrat Stalins kontor klockan halv fyra i morgon eftermiddag, vi ska diskutera det som händer i Kina. Bara du och Man[uilskij], ingen annan!”⁸⁸ Både *Pravda* (14 december) och *Izvestija* (15 december) fördömde kidnappningen av Chiang som ett sätt att spela japanerna i händerna.

Kominternrepresentanterna togs emot under 50 minuter tjugo över sju på kvällen den 16 december. Dimitrov och Manuilskij utarbetade tillsammans med Molotov, Kaganovitj, Vorosjilov, Ordzjonikidze och Stalin ett telegram till de kinesiska kommunisterna, där Zhangs agerande, ”oavsett hans intentioner”, fördömdes för att riskera att hetsa fram japansk aggression och ett enat imperialistiskt block mot Kina. De kinesiska kommunisterna instruerades att ”bestämt stå för en fredlig lösning på konflikten”, medan nationalisterna uppmanades att upphöra med försöken att krossa den kinesiska Röda armén och enas i kampen mot japansk imperialism. Detta var exakt Zhangs inställning (som inte omnämndes). I Xi’an den 16 december talade Zhang på stora torget och förklarade att han tjänat och tänkte fortsätta att tjäna under Chiang, men att generalissimon måste inleda kampen mot japanerna. ”Chiang tror att det är han som är regeringen”, sade Zhang. ”Eftersom han vägrar vända vapnen mot fienden och i stället riktar dem mot oss fanns det för mig inget annat alternativ än att ... arresteras honom.” Samtidigt beslutade nationalistpartiets exekutivkommitté och politiska råd i Nanking att omdirigera sin Centralarmé mot Xi’an.⁸⁹

Hade Stalin främst drivits av hämndbegär skulle han ha beordrat att Chiang skulle dödas (eller bara låtit det ske). Men Stalin agerade utifrån sin känsla för strategi. Och det gällde också hans terror på hemmaplan.

Innan Dimitrov lämnade Stalins kontor fick han höra ett fördömande av Léon Blum (”en charlatan. Han är ingen Largo Caballero”) och en diskussion om NKVD:s förhör av Sokolnikov: ”Utredningen har kommit fram till att Trotskij utomlands och kärnan i blocket i Sovjetunionen gett sig in i förhandlingar med de hitleritiska och japanska regeringarna ... för det första för att provocera fram att Tyskland och Japan anfäller Sovjetunionen, för det andra för att befrämja Sovjetunionens nederlag i det kriget och utnyttja det nederlaget till att överföra makten i Sovjetunionen till sig själva, för det tredje för att på det framtida regeringsblockets vägnar göra territoriella och ekonomiska eftergifter till de hitleritiska och japanska regeringarna.” Sokolnikov hade gått med i partiet 1905 vid 17 års ålder, rest med Lenin på det plomberade tåget i april 1917, undertecknat Brest-Litovsk-avtalet, som inneburit att den nybildade regimen kunnat räddas 1918, lett återerövringen av Turkestan 1920 under inbördeskriget, varit hjärnan bakom stabiliseringen under NEP som folkkommisarie för ekonomin och varit en effektiv ambassadör i Storbritannien. Men nu hade det framkommit att han *hela tiden* arbetat för att störta Sovjetmakten. Sokolnikov uppgavs ha erkänt.⁹⁰

Två dagar senare träffade Dimitrov den framstående tyskjudiske antifascistiske författaren Jacob Arne (född 1884), alias Lion Feuchtwanger, och hans maka Maria Osten (Gresshoner). ”Det är obegripligt varför de anklagade erkänner allt, trots att de vet att det kommer att kosta dem livet”, framhöll Feuchtwanger angående rättegången mot Zinovjev, Kamenev, m fl. ”Det är obegripligt att det inte, bortsett från de anklagades bekännelser, lagts fram minsta form av

⁸⁸ Banac, *Diary of Georgi Dimitrov*, a.a., s. 41-42

⁸⁹ Braun, *Comintern Agent in China*, a.a., s 182-90

⁹⁰ Banac, *Diary of Georgi Dimitrov*, a.a., s. 42-43

bevis”. Feuchtwanger, som var en uttalad sovjetsympatisör, tillade att ”protokollen från rättegången” var ”fulla av motsägelser, inte övertygande. Rättegången har genomförts på ett monstruöst vis”.⁹¹

Dimitrovs telegram till de kinesiska kamraterna nådde Bao’an-byen den 17 december eller 18 (delar av det hade inte kunnat överföras, först den 20 december fick Mao tillgång till hela texten).

”Mao fick ett raseriutbrott när ordern från Moskva kom om att Chiang skulle frigges” och inte ställas inför rätta eller avrättas, skrev den unge kommunistympatisören Edgar Snow och upp-gav att han fått höra det av ett ögonvittne (änkan till Sun Yat-sen). ”Mao svor och stampade fötterna.”⁹² Vid ett möte med politbyrån den 19 december sade Mao: ”Japanerna säger att arresteringen [av Chiang] planerats av Sovjetunionen, medan Sovjetunionen säger att den var konstruerad av japanerna.”⁹³ Samma dag publicerade de kinesiska kommunisterna ett uttalande om att Zhang och hans män ”agerat på grundval av patriotiska motiv, ärligt och med uppriktig hängivenhet för nationens öde”. Mao avskydde Chiang och allt som liknade att kröka rygg för Moskva, men Zhou, efter att på en åsna ha tagit sig fram för att få träffa Mao, flög till Xi’an med ett plan som Zhang ställt till förfogande och beordrade honom att inte skada Chiang med hänvisning till Stalins direkta order. Zhang fick frige honom i utbyte mot någon form av löfte om en förnyad enhetsfront. Detta hade naturligtvis hela tiden varit Zhangs plan.

”Kautsky”

Stalin och britterna hade egentligen samma mål i Fjärran östern – att hindra Japan från att erövra Kina – men de brittisk-sovjetiska förhandlingarna mellan maj och december 1936, som fördes på initiativ av London, om ett bilateralt avtal om marina begränsningar gick om intet. Storbritannien fortsatte att vilja få andra deltagare i kapplöpningen på haven att sakta in under en tid så att man själv skulle kunna vara först att passera mållinjen. Men ryssarna, och Nazi-tyskland, ville inte ha några begränsningar. Snarare var Moskva ute efter den mest avancerade brittiska teknologin på området och tekniskt assistans som en del av sitt program för att bygga upp en oceangående flotta. Samarbete, inte bara till havs, visade sig svårt att uppnå, trots att Stalin, världsledare för kommunismen, paradoxalt nog utgjorde Storbritanniens främsta bålverk mot kommunismens utbredning: han försökte tvinga de kinesiska kommunisterna att hjälpa till att frige Chiang och återgå till koalitionen med nationalisterna mot Japan och få Komintern att leda de spanska kommunisterna så att de höll sig kvar i folkfrontsregeringens hägn mot Franco.

Samtidigt gav Stalin Komintern order om att se till att de spanska kommunisterna skulle intensifiera den ”fullständiga och slutgiltiga” likvideringen av de spanska ”trotskisterna” som ”fascistagenter”. I samarbete med anarkisterna drev de spanska kommunisterna ut POUM:s ledare Andreu Nin ur den regionala regeringen i Katalonien.⁹⁴ Månaden därpå skulle de spanska kommunisterna ta itu med anarkisterna också och arresteras och mörda deras ledare.⁹⁵

⁹¹ Banac, *Diary of Georgi Dimitrov, a.a.*, s. 44 (anteckning 18 december)

⁹² Snow, *Random Notes*, a.a., s. 1-3.

⁹³ Pantsov and Levine, *Mao : the real story*, a.a., s 302

⁹⁴ Att anarkisterna samarbetade med kommunisterna för att utesluta POUM från den regionala katalanska regeringen, *Generalitat*, är inte riktigt sant. Det var kommunisterna som ställde ultimatum om saken (understödda av påtryckningar från Sovjets representanter i Spanien). CNT protesterade, men ställde inte upp till POUM:s försvar, utan accepterade passivt uteslutningen. För en anarkosyndikalistisk version av detta, se [Syndikalismen vid makten](#) av César m Lorenzo, avsnittet. ”Problemen inom Rådet för Generalitat: undanröjandet av POUM ...” (s. 152-53). Se även Burnett Bolloten, [Spanska inbördeskriget: Revolution och kontraprevolution](#) (början av kapitel 40)

⁹⁵ Detta är en överdrift. Det är sant att sovjetiska agenter arresterade och mördade både poumister (mest känt är mordet på POUM:s generalsekreterare Andrés Nin) och anarkister, men för anarkisternas del handlade inte om de högsta ledarna utan vanliga (ofta unga) aktivister och många utlännigar. När det gällde POUM, däremot, så

Koltsovs reportage i *Pravda* fortsatte att fokusera på POUM, inte på Franco, och noterade (17 december 1936) att ”utrensningen av trotskistiska och anarkosyndikalistiska element” i Spanien, ”kommer att genomföras med samma energi som i Sovjetunionen”. Koltsov infiltrerade snart POUM för att skriva en artikel som var ett skarpt angrepp på dem. I ett särskilt kryddstarkt stycke fastslog han att POUM:s tidning *La Batalla* ”hade ett enda objekt för sitt hat och sina dagliga attacker ... inte general Franco, inte general Mola, inte italiensk och tysk fascism, utan Sovjetunionen”. Koltsov skrev också om hur Trotskij sades ge direktiv till POUM och om hur POUM ”gått över från sin sedvanliga trotskism” till att ägna sig åt ”terrorism” (”provokationer, razzior, mord”). Han anklagade ”trotskisterna” i POUM för att bara dra till sig patraske och avskum.⁹⁶

Tiotusentals arbetare och folkliga miliser som offrade livet för att rädda republiken var inget annat än fega stackare och hantlangare åt fascisterna.

Denna decembermånad 1936 drabbades Stalin åter av feber och halsfluss. Det hade gått ett tag sedan han gått med på någon läkarundersökning. Hans stab kallade in Dr. Ivan Valedinskij till hans datja. Valedinskij, som inte träffat Stalin sedan 1931, hade med sig en hjärtspecialist, Vladimir Vinogradov, och en specialist på halsinfektioner, Boris Preobrazjenskij. Deras diagnos var follikulär halsfluss orsakad av åderförkalkning. Febern varade i fem dagar. Men den 20 december 1936, nittonårsdagen av tjekans bildande, stod Stalin värd för en mottagning i Kreml för NKVD-agenter på högsta nivå och samma dag närvarade han på en kongress för hustrur till befälhavare i Röda armén i Kremlpalatset. Den 21 december firade han sin 57-årsdag med sin inre krets, höga militärer och släktingar, men inte sina barn. ”En massa gäster. Alla uppklädda, högljudda, uppsluppna, med dans till radion, åkte hem vid sjutiden på morgonen”, skulle Maria Svanidze skriva i sin dagbok.⁹⁷

Diktatorn hade kunnat sköta en del officiella åtaganden den dagen. I ett brev till premiärminister Largo Caballero, daterat 21 december, upprepade Stalin, Molotov och Vorosjilov att de ville ”hindra Spaniens fiender från att betrakta landet som en kommunistisk republik” och kom med politiska råd, som om det gällt en elev (”Ägna uppmärksamhet åt bönderna” och ”Se till att vinna över städernas små- och mellanbourgeoisie på regeringens sida”). ”Det är fullt möjligt”, hette det i budskapet, ”att den parlamentariska vägen kan visa sig mer lämpad för den revolutionära utvecklingen i Spanien än den var i Ryssland”.⁹⁸ Brevet dröp av marxistisk revisionism. Att tro att det stegvis skulle gå att nå socialismen var exakt vad Palmiro Togliatti, Italiens representant i Komintern, ansåg och i krypterade sovjetiska telegram omnämndes han som ”Kautsky”, den tyske socialdemokrat som Lenin gått i hård polemik mot.

Vad som hade kunnat ske

Hermann Göring hade bjudit hem Surits till sin våning vid Leipziger Plats den 14 december 1936, enligt vad det sovjetiska sändebudet uppgav, och där levererat en monolog om den tyska fyraårsplanen och hur bilaterala ekonomiska relationer ”kunde byggas utan hänsyn till

---

arresterade man stora delar av partiets ledning, som sedan ställdes inför rätta på hösten 1938, men ingen av dem dömdes till döden. – *Red*

⁹⁶ Som källa anger Kotkin en artikel av Koltsov, som återges i Koltsovs dagbok (28 september). Kotkins påstående att Koltsov ”infiltrerat” POUM är dock minst sagt tvivelaktigt. Å andra sidan behövde inte Koltsov ”infiltrera” POUM för att smutskasta detsamma. Fö visar Koltsov att han är dåligt insatt i de faktiska förhållandena (eller rättare sig struntar i dessa), när han skriver att Trotskij gav direktiv till POUM, ty i själva verket kritiserade Trotskij hela tiden skarpt POUM. Om detta, se t ex Burnett Bolloten: [Spanska inbördeskriget: Revolution och kontrarevolution](#), kapitel 40, ”POUM och trotskisterna”.

⁹⁷ ”Stalins barn var inte där. Ingen från Narkomindel [Folkkommissariatet för utrikes ärenden]. Mechlis var inte där heller – (Till 5:30 på morgonen)” noterade Dimitrov i sin dagbok. *Diary of Georgi Dimitrov, a.a.,s. 47* (anteckning 21 december)

⁹⁸ Brevväxlingen mellan Stalin och Caballero återges i samlingen [Stalin, Komintern och den spanska revolutionen](#)

hur våra politiska relationer ser ut”, dvs ”apolitiserade”. Göring tillstod att en del av de varor på den lista som Kandelaki överlämnat fick köpas, men i de flesta fall kunde svaret inte bli annat än negativt: ingen stat kunde sälja sådana topphemliga föremål till en annan. Surits protesterade och Göring försökte blidka honom genom att citera vad Bismarck sagt om behovet av starka band mellan Tyskland och Ryssland. Tio dagar senare hade Kandelaki och en kollega ett fruktlöst möte med Schacht (vars stjärna hade dalat sedan Göring börjat ta över ekonomin). Angående de nu ständiga sovjetiska förfrågningarna om ett politiskt närmande svarade Schacht att det vore tänkbart om Sovjet upphörde med sin ”inringning” av Tyskland genom att lämna Spanien, Frankrike (i form av folkfronten) och Tjeckoslovakien (den ömsesidiga biståndspakten). Kandelaki återvände till Moskva för konsultationer. De sovjetiska förhoppningar som Görings upphøjelse till befullmäktigad minister hade väckt verkade illusoriska.

Mongoliet fungerade som Stalins andra grundbult i de sovjetiska försvarsplanerna österut (tillsammans med Kina) och den 23 december 1936 tog han på Molotovs kontor emot ännu en delegation från den boskapsskötande nationen under ledning av den nya premiärministern Anandyn Amar. ”I gamla tider besegrade mongolerna kineserna och för att försvara sig byggde de senare Kinesiska muren”, sade Stalin. ”Allt territorium upp till Kinesiska muren tillhörde oss, mongolerna”, svarade Amar. ”Ni har imperialistiska målsättningar”, insköt en leende Vorosjilov. Sovjet skulle bli tvunget att punga ut med ännu mer för att stötta upp sin vecka satellit.

I Kina var Zhou Enlai medveten om kommunisternas oerhörda beroende av Sovjetunionen när det gällde vapen och materiel och han var tillräckligt slug för att följa Stalins order, inte Maos. Zhou hade också en ovanlig relation med Zhang, som ogärna lyssnade till någon annan. Chiang vägrade emellertid att gå med på någon frigivning i utbyte mot att förnya enhetsfronten. Brittiska och amerikanska militärattachéer som kom till Xi’an uppmuntrade Chiang att dra ut på det hela och kom med antydningar om att han skulle kunna återuppta sin inringningskampanj. Men till sist gav generalissimon efter. En som låg bakom påtryckningarna var hans egensinnige son Chiang Ching-kuo, som fördömt sin far som fiende och som, med sin ryska hustru, studerade i Sovjetunionen – dvs han var i händerna på Stalin. Ett telegram avsändes till de kinesiska kommunisterna där det framhölls att man i samtalen med Chiang skulle ta upp att det var tänkbart att sonen skulle få återvända. På morgonen den 25 december tog Chiang till sist emot Zhou, som hälsade sin förre befälhavare, ett tecken på kommunistisk disciplin, och efter muntliga löften om en ny enhetsfront gick han med på att Chiang skulle frigges. Medan Chiang höll på att förbereda sig för att lämna Xi’an dök en kulie upp vid tvåtiden på eftermiddagen den 26 december med bagage och i sällskap med en skuldtyngd Zhang, som meddelade att han kapitulerade och ville ansluta sig till Chiang och hans följe tillbaka till Nanking. Chiang föreföll att ha förlåtit honom.⁹⁹ De lyfte sedan i Zhangs Boeing med Chiang på andrepilotens plats.¹⁰⁰

Chiang hade haft rätt om fördelarna med sin riskabla resa till Xi’an: en jublande folkmassa hälsade honom vid återkomsten till huvudstaden Nanking denna 26 december (två månader senare skulle Chiang jämföra den skärseld han gått igenom i Xi’an med Kristi korsfästelse). Hans inre cirkel manade honom nu att gå till offensiv och en gång för alla sopa bort kommunisterna.¹⁰¹ De tre kommunistiska arméerna i norra Shaanxi-regionen uppgick

⁹⁹ Zhang hölls därefter i husarrest ända till 1990, då han släpptes och flyttade till Hawaii.

¹⁰⁰ För en kortfattad men auktoritativ redogörelse för Xi’an-intermezzot, se Maurice Meisner, [Mao Zedong – Ett politiskt och intellektuellt porträtt](#), s.32-33. En pro-maoistisk skildring ges av Edgar Snow i hans klassiska [Röd stjärna över Kina](#) (avsnittet ”Generalissimus Chiang arresteras” i bokens ”Del 12”)

¹⁰¹ Edgar Snow kommenterar detta i [Röd stjärna över Kina](#) (s.228): ”Man bör lägga märke till att dessa försningsgester genomdrevs av Chiang Kai-shek trots avsevärt motstånd i Nanking och efter en oerhörd personlig chock, som kunde ha förbittrat och bringat en mindre förutseende person i obalans och drivit honom till brådstörtade hämndaktioner – vilket Chiangs rasande anhängare i Nanking faktiskt krävde.”

sammanlagt till kanske 50 000 man, av vilka färre än 30 000 hade vapen och de saknade flygvapen. Chiangs arméer uppgick till över två miljoner av vilka 300 000 hade utbildats av tyskarna (många hade tysktillverkade vapen) och 314 stridsflygplan med 600 piloter. Hans politiska auktoritet var också kolossal. Men generalissimons välkända fallenhet för förräderi gav nu vika för insikten om Kinas behov av utländskt stöd och han uppfyllde sitt löfte till Zhou och Zhang att följa Stalins enhetsfrontspolitik. Chiang lät kommunisterna hålla ett specifikt territorium och finansierade deras separata administration och armé, som Mao kontrollerade. Stalin kvarhöll Chiangs son för att garantera att löftena hölls.¹⁰²

Om Chiang dödats skulle en sannolik följd ha varit att Kina närmat sig Japan på sovjetisk bekostnad. Med Chiang borta kunde toppnamnen på nationalistsidan, Wang Jingwei som ihärdigt motsatte sig samarbete med Sovjetunionen, och He Yingqin, krigsminister och ut-examinerad vid den japanska militärhögskolan, ha bildat en ny regering för att samarbeta med Japan (även Zhang Qun, utrikesminister i Chiangs regering, hade fått sin utbildning i Japan). Det kunde ha lett till en japansk framryckning norrut in i Sovjetunionen i stället för söderut i Asien – och därmed inget Pearl Harbor och krig med USA.

Omvänt, om Chiang inte farit till Xi'an och blivit kidnappad och senare frigiven skulle han sannolikt ha krossat de kinesiska kommunisterna och dödat eller jagat bort Mao till Mongoliet eller Sibirien, utan att äventyra den militära hjälpen från Stalin. Nu blev det så att inte bara Chiang överlevde utan också de kinesiska kommunisterna, som dessutom skulle växa och frodas och bli mer förknippade med den nationella anti-japanska kampen. Detta skulle visa sig vara avgörande händelser.

”Struntprat”

Den 30 december 1936 fick Bucharin en ”nyårspresent” av Stalin: en samling av ”vittnesmål” där andra beskyllde honom för onda gärningar.¹⁰³ Stalin anordnade också en bankett för sina läkare och mitt under skålandet för sovjetiska medicinska framgångar tillkännagav han plötsligt att det fanns fiender bland läkarna. Molotov höll just på att tacka professorerna för att de bidragit till att bota Stalin samtidigt som han framför allt tillskrev återhämtningen diktatorns robusta konstitution. Efter middagen lät Stalin hämta in en kristallmottagare av märket Radiola och dans vidtog. I januarinumret av Kominterns tidskrift framhölls i ledarartikeln, skriven med Stalins specifika signum i form av frågor och svar, att ”de spanska trotskisterna agerar som ett avantgarde för den ökända femte kolonnen bland Francos anhängare. Går det att stödja det spanska folkets heroiska kamp utan att också bekämpa det förrädiska trotskistiska gänget? Nej, det gör det inte”. *La Batalla*, POUM:s tidning, replikerade att ”Stalin är i färd med att utan sidoblickar krossa alla som motsätter sig honom ... Stalin upprätthåller sin obestridliga makt genom terror”.¹⁰⁴

Stalin lyckades också driva ut Trotskij från Norge. Trotskij hade varit belagd med munkavle som villkor för att få asyl där. Men medan han befann sig på fisketuren hade det gjorts inbrott i det hus där han bodde av fascistiska skurkar under ledning av major Vidkun Quisling och i Moskva dömdes Trotskij i sin frånvaro för politiska terrordåd. Nu gick han med på allt intensivare förfrågningar om intervjuer. ”Trotskij deklarerar att anklagelserna i Moskva är fabricerade och påhittade” ropade rubrikerna i norska tidningar. Litvinov begärde att Norge skulle avsluta Trotskijs asyl och ryssarna antydde att man skulle sluta importera norsk sill. Den norska arbetarregeringen gav efter och Trotskij placerades i husarrest. Den mexikanska regeringen erbjöd honom asyl och den 9 januari 1937 anlände han dit per båt. Trotskij försågs

¹⁰² Vi betvivlar starkt att Chiang ”finansierade” Röda armén. Kotkin ger heller inga källor för att underbygga detta. – *Red*

¹⁰³ Larina, a.a., s. 388, 411.

¹⁰⁴ Vi har ej tillgång till det aktuella numret av *La Batalla*, men några dagar senare (24 januari) publicerade POUM:s franskspråkiga tidskrift *La Révolution Espagnole* ett svar på en artikel av ryske journalisten Koltsov som framfört liknande anklagelser mot POUM. Se: [Response to the Articles in Pravda and l'Humanité](#).

med en villa kallade Det blå huset, ritat av konstnären Diego Rivera och var en storartad fristad bland vilda blommor och skrånande papegojor.¹⁰⁵ Den halvt moderna, halvt rustika och inhägnade byggnaden, med tjänstefolk, var belägen på Avenida Londres i Coyoacán, en förort till Mexico City. Här skulle NKVD:s försök att mörda Trotskij fortsätta.

Den 8 januari träffade Stalin författaren Lion Feuchtwanger i Lilla hörnet [så kallades Stalins kontor i ett av hörnen på tredje våningen i Kreml, ö.a.] Diktatorn använde dessa samtal med utländska sympatisörer som mental gymnastik. Den tyske författaren inledde med en fråga om den skriande bristen på kritik av regimen från sovjetiska intellektuella. Stalin förnekade inte detta. ”Fram till 1933 var det få författare som trodde att det skulle gå att lösa bondefrågan med kollektivjordbruk”, sade han. ”Nu hörs inget mer av den kritiken. Fakta övertygar. Sovjetmakten vann sin vadslagning om kollektiviseringen ... Frågan om relationerna mellan arbetarklassen och bönderna var viktigast av allt och har gett upphov till mest frågetecken bland revolutionärer i alla länder. Frågan tycktes omöjligt att lösa: bönderna, reaktionära och bundna till privategendom stretade emot, arbetarklassen gick framåt. Dessa motsättningar har undergrävt mer än en revolution. Det var så revolutionen i Frankrike [Pariskommunen] gick under 1871.”

Feuchtwanger tyckte nu att Stalin föreföll blygsam och ställde en fråga om hyllningarna till honom, ”Är inte det en extra börda för er?” Stalin: ”Jag håller fullständigt med er. Det är obehagligt när det går till överdrift.” Att tillskriva stora steg framåt en enda individ, sade han, ”är, naturligtvis, felaktigt – vad kan en enda människa åstadkomma? – [men] i mig ser de ett enande begrepp och skapar en tokig hänförelse kring mig”. Förutom massorna, sade Stalin i detta spontana ögonblick, ”är sovjetiska ämbetsmän rädda om de inte har en byst av Stalin på tjänsterummet, då kommer endera tidningarna eller deras överordnade att ge sig på dem, eller så kommer någon besökare att observera det. Detta handlar om karriärism, en form av byråkratiskt självförsvar: för att vara oåtkomliga måste de ha en byst av Stalin. Alla framgångsrika partier drar till sig främmande element, karriärister. Man försöker försvara sig genom att imitera: man installerar byster, man skriver slagord som man inte tror på”.¹⁰⁶

Samtalet övergick till rättegången mot ”trotskisterna” och Stalin försökte förmedla att oppositionella på hemmaplan och utländska imperialister måste ha samarbetat: de ville ju samtliga uppnå samma resultat. ”De är för att Sovjetunionen ska besegras av Hitler och japanerna”, sade han och utlovade att en ny rättegång som var under planering skulle visa att de oppositionella hade kontakter med Gestapo och förhandlade med Hess, den tyske vice Führern. ”Med den makt de skulle erhålla om Sovjetunionen föll samman”, hävdade han, hade oppositionen tänkt ”göra eftergifter för kapitalismen: ge Tyskland territorium (Ukraina eller en del av det), till Japan också (sovjetiska Fjärran östern eller delar av det), öppna dörren på vid gavel för tyskt kapital i den europeiska delen av Sovjetunionen och för Japan i den asiatiska delen ... upplösa större delen av kollektivjordbruken och tillåta ’privata initiativ’, som de kallar det, [och] minska statens kontroll över industrin.”

Feuchtwanger undrade om Sovjetunionen tänkte publicera ytterligare material om rättegången förutom de anklagades bekännelser. Stalin: ”Vad då för material?” Feuchtwanger: ”Resultaten av den inledande utredningen. Allt som bevisar deras skuld förutom deras bekännelser.” Stalin: ”Kirov blev mördad, det är fakta. Zinovjev, Kamenev och Trotskij var inte där. Men folk pekade ut dem, för att vara inspiratörer till dådet. Allihopa är de erfarna konspiratörer – Trotskij, Zinovjev, Kamenev, m fl. Inte lämnar de efter sig några dokument. När folk ställde dem mot väggen i konfrontationer [med vittnen] var de tvungna att erkänna sig skyldiga.”

¹⁰⁵ Om Trotskij:s vistelse i Norge, se [Världsrevolutionen i Hønefoss...](#) av Yngvar Ustvedt. Behandlar även utförligt de sovjetiska påtryckningarna, interneringen av Trotskij m m.

¹⁰⁶ Lion Feuchtwanger (1884-1958) skrev en bok om sitt Sovjet-besök. Tyska originaltiteln var *Moskau 1937: ein Reisebericht für meine Freunde*, där han bl a redogör för sitt samtal med Stalin. Den översattes till flera språk, inklusive ryska (i stor upplaga), Dock inte svenska. Den ryska upplagan drogs senare in.

Stalin fortsatte: ”Man påstår att folk vittnar mot löften om att bli frigivna. Det är rent nonsens. De är allesammans personer med erfarenhet: de känner väl till vad det innebär att vittna mot sig själv.” Samtidigt reducerade Stalin riskerna och konstaterade att av de cirka 17 000 parti-medlemmar som röstade för oppositionens plattform 1927 var mellan 8 000 och 10 000 kvar i partiet.

Under intervjun försvarade Stalin att demokrati nämndes så ofta i den nya författningen. ”Vi har inte bara den sorts demokrati som överförts från borgerliga länder”, sade han till Feuchtwanger. ”Vi har en ovanlig form av demokrati, vi har tillagt ett ord: ordet ’socialistisk demokrati’.” Stalin medgav att kapitalismens lägre form av demokrati var mer progressiv än fascism och att den globala folkfronten mot fascism var ”en kamp för demokratin”. Ändå hade många i Ryssland, fortsatte han, varit rädda för att ta makten i oktober 1917, 1918 hade de varit rädda för freden i Brest-Litovsk, rädda för kollektiviseringen 1928-32 och nu var de rädda för fascismen. ”Fascism”, fastslog Stalin, ”är nonsens. Bara en tillfällig företeelse.”

Ny rättegång – stor uppståndelse

Vem som var ”fiende” avgjordes på lokal nivå. Byråkrater bemödade sig om att skydda sina egna, men samtidigt visa att de var nitiska. Men Stalin började nu inrikta sig på partibossar ute i landet som aldrig tillhört någon opposition. Den 2 januari 1937 blev Sjeboldajev, partichef i Azov-Svarta havs-regionen, avskedad under anklagelser om ”trotskistiska sabotörer i partiorganisationen”. Den 13 januari utdömdes den provinsiella partikommittén i Kiev för att ”krylla av trotskister” och tre dagar senare ersattes Postysjev med Sergej Kudrjavtsev som provinssekreterare i Kiev, medan partichefen i Charkovprovinsen ersattes med Nikolaj Gikalo. Båda skulle ägna sig åt att krossa partibyråkrater på plats.¹⁰⁷ Samtidigt inkallades Bucharin till en konfrontation med Radek och Pjatakov, som fick lämna fängelset. Bucharin sade till sin hustru att Radek fördömt honom som spion och terrorist och att de tillsammans planerat att mörda Stalin och att Pjatakov sett ut som ”ett skelett med utslagna tänder”.¹⁰⁸

Den 13 januari lämnade Mao sitt gömställe i grottorna nära Bao’an för att etablera sig i staden Yan’an (3 000 invånare), den nu legalt accepterade röda huvudstaden, där kommunisterna i en bergsdal omgiven av befästningsmurar och torn intog de bostäder som jordägare och köpmän tidigare haft. Den 19 januari färdigställdes två direktiv i Stalins Lilla hörn. Ett kritiserade de kinesiska kommunisterna för att vara ute efter att splittra nationalisterna. Det andra instruerade dem att omorganisera styret av de områden de kontrollerade från ”sovjeter” till en ”nationellt revolutionär front av alla demokratiska krafter”, upphöra med att konfiskera mark och ”ägna seriös uppmärksamhet åt intrigerande trotskistiska element, som i Xi’an, precis som överallt i Kina, försöker underminera den enade anti-japanska fronten med sina provokativa aktioner och som står i den japanska aggressionens tjänst”. Mao skulle inte ha någon brådska med upprätta en andra enhetsfront. Komintern gav de kinesiska kommunisterna över 800 000 dollar och lovade att samma summa skulle komma senare.

Den 23 januari 1937 inleddes en andra rättegång i Moskva mot ett parallellt ”anti-sovjetiskt trotskistiskt center”, i Oktobersalen precis som den förra, sedan Stalin personligen utformat anklagelserna. Tio av sjutton åtalade arbetade i Ordzjonikidzes folkkommissariat för den tunga industrin. ”Här står jag inför er i smuts, nedtryckt av mina egna brott, själv skulden till att jag berövats allt, att jag förlorat mitt parti, att jag icke har vänner, att jag förlorat min familj, att jag förlorat mig själv.” Jezjov hade under 33 dagar av tortyr personligen tvingat sin tidigare dryckesbroder att kapitulera inför anklagelserna om trotskism och att ha konspirerat med Tyskland.¹⁰⁹ (Jezjov skulle till sist föräras den högsta titeln ”generalkommissarie för

¹⁰⁷ Se Getty and Naumov, *Road to Terror*, a.a., s.352-7 (om elimineringen av Postysjev, bl a Stalins telegram 13 januari 1937).

¹⁰⁸ Larina, a.a., s. 391.

¹⁰⁹ [Protokoll från 1937 års Moskva-rättegång](#), s 401.

statens säkerhet”.)¹¹⁰ Inför rätten levererade Radek ett konststycke i fabricerad historieskrivning om trotskismen. ”Hans anletsdrag verkade märkligt ofokuserade, tänderna förkolnade och ojämna, men ögonen synnerligen levande bakom tjocka glasögon.” Sovjetiska tidningar och radio följde rättegången direkt och på fabriker och jordbruk ordnades välregisserade möten. ”Varför så stor uppståndelse kring rättegången?” skulle Feuchtwanger fråga Dimitrov. ”Obegripligt. En atmosfär av största möjliga oro har skapats bland befolkningen med ömsesidig misstro, fördömanden och så vidare. Trotskismen är död – varför en sådan kampanj?”¹¹¹

Feuchtwanger ansåg anklagelserna orimliga. Och ändå hade de oppositionella på sommaren 1932 haft ett konspiratoriskt möte i Zinovjevs datja, där uteslutna medlemmar av oppositionen i Leningrad diskuterat att återuppliva sina gamla band med Trotskij. Ett budskap från Trotskij om att göra gemensam sak hade smugglats in i Sovjetunionen. Stalin hade också rätt i att NKVD (på den tiden OGPU) hade missat detta, något som helt klart utgjorde en del av hans uttalande om att NKVD låg fyra år efter i samband med att Jagoda avskedades i september 1936.¹¹² Naturligtvis var detta ett patetiskt ”block” ur stånd till något seriöst agerande (Smirnov, en av de påstådda organisatörerna bakom planerna på att mörda Kirov 1934 hade suttit i fängelse sedan 1933). Men att mötet ägt rum var inget påhitt. Efter att ett dekret upphävt Trotskijs sovjetiska medborgarskap hade han skrivit ett laddat öppet brev till sovjeternas centrala exekutivkommitté (som nominellt hade det juridiska ansvaret för medborgarskapsfrågor) där han sade att ”Stalin lett in er i en återvändsgränd ... Det är dags att genomföra Lenins sista och enträgna råd: *avlägsna Stalin*”.¹¹³ Trotskij hade inte skrivit att det skulle ske genom mord, men hur skulle det annars gå till?¹¹⁴

Mitt under rättegången, den 26 januari, visade Sjumjatskij en speciell journalfilm för Stalin och den inre cirkeln med diktatorns tal om den nya författningen vid den nyligen avslutade urtima åttonde unionssovjetkongressen. I filmen kunde man se Spasskijtornet med sin klocka, det inre av Stora Kremlpalatset, kongressdelegaterna, Stalins framträdande och den ovation som följde med hurrarop och därefter hela hans tal med dokumentärt material om sovjetiska landvinningar – fabriker, kollektivjordbruk, militär, kultur. Detta var första gången Stalin hade filmats med ljud. ”När filmförevisningen var över applåderade man länge” noterade Sjumjatskij. ”J[osef] V[issarionovitj] sade: ’Det visade sig vara bra material och du ska veta att jag hade lust att bränna negativet när du förhandsvisade några fragment av filmen.’”

Stalin höll också att läsa manuset till filmen *En stor medborgare* av Friedrich Ermler (i samarbete med Manuel Bolsjintsov och Michail Bleiman), baserat på Kirovs liv och mordet på honom. I filmen hette Kirov Pjotr Sjachov, partisekreterare i en ospecificerad region. Stalin prisade manuset för Sjumjatskij (27 januari 1937) – ”det håller hög politisk nivå, inte tu tal om det. Den litterära nivån är också obestriddig” – men han ville se förändring och var missnöjd med att medlemmarna av oppositionen verkade ha varit med i partiet längre än medlemmarna av centralkommittén (”verkligheten ger en annan bild”). Stalin skrev också att ”hänvisningar till Stalin måste tas bort” och ersättas med ”centralkommittén”. Mördaren i filmen

¹¹⁰ Föregångaren Jagoda skulle snart själv arresteras och åtalas och dömas till döden i tredje Moskvarättegången. Jezjov avsattes i augusti 1938 och ersattes av Berija, för att senare arresteras (april 1939) och avrättas (februari 1940).

¹¹¹ *Diary of Georgi Dimitrov*, a.a., s. 51. Dagsboksanteckningar från samtalet med Feuchtwanger 2 februari 1937.

¹¹² Pierre Broué, [Oppositionen i partiet mot Stalin \(1930-32\) och den första Moskvarättegången](#)

¹¹³ Trotskij, [Öppet brev till Sovjetunionens centrala exekutivkommitté](#) (1 mars 1932)

¹¹⁴ Under Moskvarättegångarna var en av de viktigaste anklagelserna mot de åtalade (och Trotskij) att de konspirerat för att mörda Stalin och andra ledande sovjetiska ledare. Trotskij å sin sida hade gång på gång tagit avstånd från användning av terroristiska metoder. Se t ex avsnitten 8-9 i artikeln [Byråkratin och mordet på Kirov](#) (december 1934), samt artikelsamlingen [Om terrorism](#) (alla artiklarna utom den första är från tiden 1936-39). Trotskij behandlar frågan utförligt i sitt slutanförande inför Deweykommissionen som 1937 utredde anklagelserna mot honom, se ”Trettonde sammanträdet” i [Fallet Leo Trotskij](#). Se även diskussionen i avsnittet ”Anklagelsen om terrorism” i Del 4 av Deweykommissionens slutrapport: [Icke skyldig](#).

(Brjantsev) framställdes som en f d trotskist, som efter att oppositionen besegrats nästlat sig in som chef för Revolutionsmuseet. Stalin ansåg att tyngdpunkten skulle ändras från mordet på Sjachov till de större krafterna bakom det och framhöll att ”kampen mellan trotskisterna och sovjetregeringen inte fick likna en kamp om makten mellan två kottier, där den ena ’haft tur’ och den andra ’inte haft det’, utan som en kamp mellan två program: det socialistiska programmet med stöd av folket mot ett trotskistiskt program för ’att återupprätta kapitalismen i Sovjet’ på uppdrag av fascismen som ’folket tog avstånd från’.” Han krävde också att själva mordscenen skulle tas bort (i stället skulle Ermler filma en mörk korridor och bara ljudet av ett avlossat skott höras).

Den 28 januari 1937 hade Dimitrov skickat ett nytt telegram till Mao med en rapport om den nya rättegången i Moskva och där avslutningen löd: ”Vi inväntar information om dina konkreta åtgärder i kampen mot trotskisterna.” På kvällen den 29 besökte Ordzjonikidze för sista gången sin f d närmaste man Pjatakov i fängelset och noterade att hans ansikte var helt sönderslaget. Klockan tre på eftermiddagen den 30 läste Vasilij Ulrich upp den förutbestämda domen i rättegången: tretton dödsdomar, bl a Pjatakov, fyra andra dömda till fängelse, bl a Radek (tio års straffarbete). Partiapparaten fick ut en stor folkmassa på Röda torget, den ska ha uppgått till 200 000, i 27 minusgrader för att lyssna till tal av Chrusjtjov och Sjvernik. Folkmassan hade banderoller med krav på omedelbar avrättning, något som redan verkställts.

Den 29 januari hade Kandelaki i Berlin, på uppdrag av Litvinov, lämnat över ett förslag om politiska förhandlingar på diplomatisk nivå, där han gick med på att behandla dem som ”konfidentiella och inte offentliggöra någonting ... om detta är vad den tyska regeringen begär”. Men Hitlers tal började nu alltmer likna krigsförklaringar. ”Alla fortsatta kontakter med Bolsjevikryssland är att betrakta som helt utan värde för oss”, sade han inför riksdagen den 30 januari på fyraårsdagen av sitt tillträde som rikskansler. ”Det kommer aldrig på fråga att det nationalsocialistiska Tyskland skulle vara bundet att skydda bolsjevismen eller att vi, från vårt håll, någonsin skulle gå med på att få stöd av en bolsjevikisk stat. För jag fruktar att den stund då någon nation går med på sådant stöd skulle det vara lika med att underteckna sin dödsdom.”

En del bedömare har spekulerat i att Stalin använde Spanien mot Hitler och Mussolini i ett krig mellan viljor, en dramatisk tanke som inte stöds av några belägg. Andra har gjort gällande att Stalin, trots det långa avståndet och den svåra logistiken, siktade på att upprätta en kommunistisk regim på Iberiska halvön, raka motsatsen till vad det finns gott om bevis för. Ytterligare några har dragit slutsatsen att han ville se en seger för republiken – något som han för ett tag gjorde. Den situation han försatt sig i var *bisarr*. Det var *han* som räddat den ”borgerlige” demokraten Chiang Kai-shek från att bli avrättad av kommunisterna i Kina och som försvarade ”borgerlig” demokrati i Spanien mot fascistisk aggression och kommunistiska försök att omstörta den. Strävandena att hindra Franco från att segra gjorde att han inte bara hamnade i luven på Nazityskland och det fascistiska Italien, utan också Frankrike och Storbritannien. Den sovjetiske diktatorn verkar inte ha bekymrat sig det minsta för att ha bra relationer med de senare, att upprätthålla den uttalade viljan till ”kollektiv säkerhet”. Men det finns tecken som talar för att han misstänkte att uppsvinget för aggressiva högerregimer i Europa skulle få Storbritannien och Frankrike att, under påverkan av inhemska högerkretsar, av självbevaringsdrift frestas ingå en internationell koalition med ”fascismen”, på sovjetisk bekostnad.

Storbritannien och Italien hade undertecknat en deklaration med utfästelser om att ”respektera status quo i Medelhavet” (vilket ytterligare komplicerade de redan besvärliga sovjetiska leveranserna till den spanska republiken). ”Den som äter middag med djävulen bör ha en sked med långt skaft” hade *Izvestija* grymtat när man fick kännedom om briterernas närmande till fascisterna i Italien (5 januari 1937). Dessutom hade Stalin fått veta – via uppsnappade och dechiffrerade telegram från USA:s utrikesdepartement – att Storbritannien tänkte avkräva

Sovjetunionen att det i Spanien bildades en klassisk liberalt-konservativ regim och inte någon republikanskt-socialistisk och att man skulle sluta ett avtal med Tyskland och Italien om Sovjet vägrade gå med på detta. Något sådant ultimatum ställdes aldrig, men Storbritannien var intresserade av att hitta en överenskommelse med Tyskland beträffande Spanien. Frankrike intensifierade också försöken att minska fiendskapen med Tyskland. Oron för att borgerligt-demokratiska kapitalistiska stater (Storbritannien, Frankrike) var angelägna om att liera sig med fascistiskt-kapitalistiska stater (Tyskland, Italien och Franco-Spanien) var något som hemsökte Stalin.

Hans beslutsamhet att förhindra den fara han ansåg ligga i att Spanien kunde förvandlas till ett trotskistiskt brohuvud, plus Trotskijs oupphörliga störtflod med artiklar om den förrådade revolutionen, går inte att skilja från dessa geopolitiska överväganden. Egentligen *var* trotskismen i Stalins ögon en geopolitisk fråga. Trotskisterna i Spanien var få, betydelselösa och utsatta för giftiga attacker också av Trotskij. Men Stalin hade lätt för att se hur hot skulle kunna expandera.¹¹⁵ Och även om Trotskij i sig bara var en enda person nådde han en publik runt om i världen. Å andra sidan hade inte Stalin varit Stalin om han inte också uppfattat hot som en stor möjlighet. Lika lite som han legat bakom kidnappningen av Chiang i Kina hade han legat bakom Sanjurjos, Molas och Francos kupp i Spanien, men han hade lyckats vända båda dessa händelser till sin fördel. Det uppenbara behovet av att sätta stopp för trotskismen i Spanien gav också Stalin en komfortabel anledning och stark motivering för att utplåna sina ”fiender” hemmavid. Han omvandlade den spanska utmaningen till en knölpåk för hemmabruk. Trotskij tog oerhört stor plats i Stalins föreställningsvärld och Trotskijs intog en lika enorm plats i hela landets föreställningsvärld – både som ärkerival och ständigt lättillgängligt redskap. Men det hade också att göra med att Stalin bestämt sig för att krossa sin inre cirkel, där hans instinktiva böjelse för att trakassera och förödmjuka höll på att bli alltmer elakartad.

Lästips

Terrorn i Sovjet

Kenth-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#).

Pierre Broué: [Motorsågsmassakern](#) (om utrensningarna i Komintern).

Vadim Z Rogovin: [Förberedelserna inför den första skenrättegången](#) (1936) och [Rättegången mot det ”antisovjetiska trotskistiska centrumet”](#) (diskuterar bl a det stöd som Moskvarättegångarna fick bland intellektuella i väst, och tar särskilt upp Lion Feuchtwanger).

Kotkin behandlar ganska utförligt Moskvarättegångarna och omständigheterna kring dessa, men han säger ingenting om den ”moträttegång” som genomfördes av Deweykommissionen och som bl a höll omfattande förhör med Trotskij i Mexiko – se [Fallet Leo Trotskij](#) (1937) och Deweykommissionens slutrapport [Icke skyldig](#).

Kommunistiska internationalen

Pierre Broué: [Kommunistiska Internationalen 1933-1938. Folkfrontspolitiken](#).

Spanska inbördeskriget

Anthony Bevor: [Spanska inbördeskriget – utdrag](#) (om våren 1937).

Burnett Bolloten: [Spanska inbördeskriget: Revolution och kontrarevolution](#) (kap 48-49 behandlar repressionen mot POUM och anarkisterna).

¹¹⁵ ”Kommunisterna har fått för vana att fördöma alla som är oense med dem om vad som helst som trotskister”, skulle österrikaren Franz Borkenau notera. ”För kommunistisk mentalitet är varje oenighet i politiska frågor ett stort brott, och varje politisk kriminell är en trotskist.” Borkenau, *Spanish Cockpit*, a.a., s. 240.

Det är riktigt att de verkliga trotskisterna i Spanien var få, men uppenbarligen är det inte dem som Kotkin syftar på när han skriver att trotskisterna utsattes för ”giftiga attacker” av Trotskij. Dessa ”trotskister” är i själva verket POUM, som Trotskij kritiserade skarpt, men det var varken trotskistiskt eller hade få medlemmar.

Pierre Broué: [Den spanska revolutionen \(1931-1939\)](#) (bok) och [Trotskij och spanska inbördeskriget](#), artikel om Trotskij's meningsskiljaktigheter med POUM.

Fernando Claudín: [Den olägliga revolutionen \(Spanien 1936-1939\)](#). Förf. är f d spansk kommunistledare.

Isaac Deutscher: [Stalin](#). I sin Stalin-biografi behandlar Deutscher det spanska inbördeskriget förvånansvärt styvmoderligt (marxistarkivet, s. 251-2), även om han i stora drag korrekt karakteriserar den sovjetiska politiken. I tredje delen av Trotskij-biografen, [Den förvisade profeten](#), är Spanien ännu mer frånvarande, vilket är märkligt eftersom Trotskij själv ansåg att det var en ödesfråga och därför ägnade det stor uppmärksamhet. Förklaringen till detta är förmodligen att Deutscher ansåg att Trotskij's politiska engagemang var förspild möda (Trotskij borde i stället ägna sig åt att skriva historiska arbeten och analysera världshändelserna, dvs det som Deutscher själv sysslade med).

Martin Fahlgren: [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?](#)

Firsov, Klehr, Haynes: [Komintern och spanska inbördeskriget](#).

Pelai Pagès: [Katalonien i krig och revolution, 1936-1939](#) (bok) och [Stalinisterna och POUM under inbördeskriget i Spanien](#) (om den stalinistiska hetskampanjen mot POUM).

René Revol: [Moskvarättegångar i Spanien](#). Om de stalinistiska försöken att i Spanien iscensätta politiska skenrättegångar liknande dem i Moskva.

Kina

Maurice Meisner: [Mao Zedong – Ett politiskt och intellektuellt porträtt](#) (kap. 4 behandlar åren 1935-49).

Tidsdokument

[Kommunistiska internationals om fascismen](#)

Giorgi Dimitrov: [Tal vid Kominterns 7:e kongress 1935](#) (huvudsakligen om folkfronten)

[Vad är och vad vill P.O.U.M.](#) Skrift utgiven i början av 1936.

[Stalin, Komintern och den spanska revolutionen](#). Dokument från andra halvåret 1936.

[Sovjetunionen, Komintern och Spanien våren 1937](#). Interna Kominternrapporter från första halvåret 1937.

[Socialistiska Partiet och POUM](#). Artiklar ur SP:s dagstidning *Folkets Dagblad*.

[Processen mot POUM - Artiklar ur Folkets Dagblad och Arbetaren](#).

George Orwell: [Hyllning till Katalonien](#) (utdrag).